

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ - ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ **ΑΘΗΝΩΝ**

ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΩΝ
Άποψη της εναερίως αεροβόμβας φωτοαερο
μεγρί γύρω το 1900.

ΣΥΝΤΑΚΤΕΣ
ΦΕΙΔΟΥ ΧΑΓΕΡ και ΑΓΓΕΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
Μικρά του ΑΜΑΡΩΣΤΟΥ

Της Κλάσης Κλάσης

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ: ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

(τέλη 19^{ου} - αρχές 20^{ου} αιώνα)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:
ΚΑΝΕΛΛΑΟΥ ΚΩΣΤΕΡΙΝΑ

ΕΠΟΠΤΗ:
ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ ΧΡΗΣΤΙΝΑ

ΕΠΗΚΟΥΡΙΚΟΣ ΕΠΟΠΤΗΣ:
ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ ΓΙΑΝΝΗΣ

ΒΟΛΟΣ 2005

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»

Αριθ. Εισ.: 4789/1
Ημερ. Εισ.: 04-07-2006
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ – ΙΑΚΑ
2005
ΚΑΝ

Στην παρούσα μελέτη θα ασχοληθώ με τις αναπλάσεις της πρωτεύουσας στην ελληνική πεζογραφία των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα. Με το πώς δηλαδή αποτυπώνουν οι συγγραφείς τον κοινωνικό και γεωγραφικό χώρο της Αθήνας και την διαδικασία αστικοποίησης που συντελείται στην πόλη. Τα κείμενα τα οποία θα πραγματευτώ είναι το διήγημα «Το παράπονο του νεκροθάπτου» του Εμμανουήλ Ροΐδη, το μυθιστόρημα «Οι άθλιοι των Αθηνών» του Ιωάννη Κονδυλάκη, οι «Αθηναϊκάι σελίδες» και το διήγημα «Εις Αθηναίος χρυσοθήρας» του Μιχαήλ Μητσάκη, κείμενα τα οποία αναπαριστούν τον μετασχηματιζόμενο κόσμο της ελληνικής πρωτεύουσας του τέλους του 19^{ου} αιώνα, με την ιδιαίτερη ματιά του το καθένα. Θα εστιάσω, λοιπόν, την προσοχή μου στο πώς διαβάζουν οι συγκεκριμένοι συγγραφείς την πρωτεύουσα, πώς αποτιμούν το βίωμα της πόλης και ποιες είναι οι στάσεις και οι ενστάσεις τους απέναντι στο αστικό φαινόμενο.

Κατά γενική ομολογία, τα τελευταία χρόνια η εικόνα της μετεπαναστατικής πεζογραφίας έχει αρχίσει να αλλάζει. Διενεργούνται συστηματικές διερευνήσεις και πολλαπλές συζητήσεις στα πλαίσια της προσπάθειας μιας συνολικής επανεκτίμησης της πεζογραφίας του 19^{ου} αιώνα, με άμεσο αποτέλεσμα την ανασκευή ή και την απόρριψη παλαιότερων πεποιθήσεων της κριτικής, που τόνιζε κατά κύριο λόγο τον αγροτοποιομενικό χαρακτήρα των έργων της γενιάς του 1880. Αυτή η ανασηματοδότηση της πεζογραφίας της περιόδου έφερε στο προσκήνιο την ύπαρξη πεζογραφικού ενδιαφέροντος για το άστυ, ενδιαφέρον που παρατηρείται από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του ελληνικού βασιλείου και σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. «Η πόλη - ελλαδική, δυτική ή ανατολική – και ο κόσμος της προσελκύουν σταθερά το συγγραφικό βλέμμα, για ποικίλους οπωσδήποτε λόγους και με διαφορετικούς δίχως άλλο τρόπους»¹

Σ' αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφερθεί ότι τον Σεπτέμβριο του 1984 πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα και στην Ερμούπολη της Σύρου διεθνές συνέδριο με θέμα «Νεοελληνική πόλη –Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος» αλλά και ότι επακολούθησε και δεύτερο συνέδριο το Νοέμβριο του 1997 στην Αθήνα με θέμα «Η πόλη στους νεότερους χρόνους –Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19^{ος} –20^{ος} αιώνας)», γεγονός το οποίο καταδεικνύει μια γενικότερη στροφή στη μελέτη και στις σπουδές που σχετίζονται με την πόλη. Είναι γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια οι έρευνες που αφορούν τον αστικό χώρο παρουσιάζουν ιδιαίτερη ανάπτυξη σε διεθνές

---

¹ Γεωργία Γκότση, *Η ζωή εν τη πρωτεύουση*, Νεφέλη, Αθήνα 2004, σ. 31.

επίπεδο. Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των ερευνών αυτών είναι η διεπιστημονικότητα.

Αναφορικά με τη γραφή για την πόλη το κριτικό τοπίο, κατά την Γεωργία Γκότση, μεταμορφώνεται το 1984, όταν η Λίζυ Τσιριμώκου αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «η πόλη γίνεται πρώτη ύλη για τη μυθοπλασία» κατά την περίοδο 1870–1920 και μιλά για «τη μονοπωλιακή σχεδόν εγγραφή της Αθήνας στην αφηγηματική πρόζα στη διάρκεια αυτής της πενήνταετίας».² Η συνοπτική αλλά ταυτόχρονα στοχαστική περιδιάβαση της Τσιριμώκου σε κείμενα που απεικονίζουν παραστατικά τη ζωή στο αθηναϊκό άστυ έδωσε το έναυσμα με μια σειρά διεισδυτικών και εύστοχων παρατηρήσεων για να μελετηθεί σε βάθος η λογοτεχνία της πόλης του 19^{ου} αιώνα. Έκτοτε η μεθοδική χαρτογράφηση και επανεξέταση των λογοτεχνικών πραγμάτων του 19^{ου} αιώνα επιβεβαίωσε την ύπαρξη ενός ευρύτερου και ζωηρού πεζογραφικού ενδιαφέροντος για τον αστικό χώρο, με την Αθήνα να γοητεύει έντονα τους συγγραφείς και να κατέχει προνομιακή θέση.³

Η επιλογή της συγκεκριμένης πόλης φαίνεται ότι έγινε λόγω του ότι σ' αυτή την περίοδο της διαμόρφωσης και ανάπτυξης του ελληνικού λογοτεχνικού ρεαλισμού η Αθήνα αποτελεί το βασικό σημείο συνάντησης και διασύνδεσης όλων των άλλων πόλεων του ελληνικού κράτους, γνωρίζοντας παράλληλα και την μεγαλύτερη ανάπτυξη από κάθε άλλη πόλη. Είναι μάλιστα η εποχή που εμφανίζεται ο γιγαντισμός της, η εποχή που η Αθήνα γίνεται μεγαλούπολη. «Έχουμε πολλά αντίτυπα ή και κακέκτυπα αυτής της πόλης, πολλές μικρές 'Αθήνες' ή 'αντι-Αθήνες, πράγμα που σημαίνει ότι η πρωτεύουσα αποτελεί το όνειρο, τη φαντασίωση ή/ και τον εφιάλτη της επαρχίας και της υπαίθρου. Με την έννοια αυτή, η Αθήνα γίνεται το μυθιστόρημα της Ελλάδας, αποτελεί την κατεξοχήν ελληνική πόλη – κείμενο, το οποίο προ(σ)καλεί τον αναγνώστη».⁴

Ένας άλλος λόγος που η Αθήνα σχεδόν μονοπωλεί το συγγραφικό ενδιαφέρον του 19^{ου} αιώνα συνδέεται με τις μορφές αστικοποίησης που πραγματοποιούνται σ' αυτήν στο πλαίσιο ενός κυρίαρχου κλίματος που αποσκοπεί στον εξευρωπαϊσμό της ελληνικής κοινωνίας, στην αναβίωση του ένδοξου αρχαίου πολιτισμού και στην οριστική απομάκρυνση του βασιλείου από το πρόσφατο οθωμανικό παρελθόν, οι οποίες και είναι ορατές κατά κύριο λόγο στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Ο

---

² Γεωργία Γκότση, ό. π., σ. 11.

³ ό. π., σ. 12, 13.

⁴ Λίζυ Τσιριμώκου, *Γραμματολογία της πόλης*, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα, 1985, σ. 169.

πληθυσμός της πρωτεύουσας γιγαντώνεται, η πολεοδομική συγκρότηση ακολουθεί πρωτόγνωρους και άναρχους ρυθμούς, η πόλη εκσυγχρονίζεται με τεχνικά έργα, καλλωπίζεται με δημόσια και ιδιωτικά κτίρια, βρίθει από θεάματα και κοινωνικές εκδηλώσεις, ταλανίζεται από ενοχλητικές καταστάσεις, όπως είναι για παράδειγμα η επαιτεία, το μεγάλο ποσοστό εγκληματικότητας, η έλλειψη επαρκών συνθηκών υγιεινής. Ασκεί δηλαδή τη γοητεία και την απώθηση της μητρόπολης. Στο πεδίο της κοινωνικής οργάνωσης, οι δημογραφικοί μετασχηματισμοί, η οικονομική ανάπτυξη και οι εκσυγχρονιστικές πρωτοβουλίες του Χαρίλαου Τρικούπη έθεσαν σε λειτουργία μηχανισμούς διαμόρφωσης μιας αστικής κοινωνίας, οι οποίες ξεδιπλώθηκαν και ολοκληρώθηκαν μέσα στον 20^ο αιώνα. Η υλική ανάπτυξη της πρωτεύουσας αποδεικνύεται ιδιαίτερα σημαντική επειδή πιστοποιεί και σφραγίζει την καλλιέργεια της αστικής ταυτότητας.⁵

Όπως επισημαίνει ο Παντελής Βουτουρής, η εκσυγχρονιστική πολιτική του Τρικούπη οδήγησε σε ιδιαίτερα εντυπωσιακή κινητικότητα (ο Δ. Βικέλας, αναφερόμενος στο φαινόμενο, μιλά για «βιομηχανική εξέγερση», ενώ ο Αγγ. Βλάχος μιλά για «εκπολιτιστική πλημμύρα») με απώτερο αποτέλεσμα την ένταση του φαινομένου της εσωτερικής μετοικεσίας: από 43.000 το 1870, ο πληθυσμός της πρωτεύουσας έφτασε, το 1890, τους 150.000.⁶ Η Αθήνα δηλαδή, μεταξύ 1870 και 1890 υπερδιπλασίασε τον πληθυσμό της, γεγονός που θα την έφερνε στις τάξεις των μεγαλουπόλεων.⁷

Η πρωτοφανής μαζική εσωτερική μετανάστευση, που σημειώνεται τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, μεταβάλλει την ελληνική πρωτεύουσα σ' έναν «χώρο στον οποίο επενδύονται και διαψεύδονται συγχρόνως τα όνειρα».⁸ Αυτή η θεαματική μετακίνηση του πληθυσμού στην Αθήνα έχει σαν άμεσο επακόλουθο την εγκατάλειψη της ελληνικής υπαίθρου. Η ελληνική υπαίθρος εγκαταλείπεται όχι μόνο από την πολιτική ηγεσία αλλά και από τους ίδιους τους κατοίκους της, οι οποίοι μετοικούν στην πρωτεύουσα, επιζητώντας μια καλύτερη ζωή. Υπό την επίρεια αυτών των εξελίξεων, η εικόνα μιας πόλης που αναπτύσσεται με ταχύτατους ρυθμούς και ταυτόχρονα μιας εγκαταλειμμένης υπαίθρου, βαθμιαία καθίσταται δεσπόζων μοτίβο στο διήγημα της περιόδου 1880-1900.

⁵ Γεωργία Γκότση, ό. π., σ. 14.

⁶ Παντελής Βουτουρής, *Ως εις καθρέπτην*, Νεφέλη, Αθήνα 1996, σ. 225.

⁷ Χριστίνα Αγριαντώνη, *Η Αθήνα στο τέλος του 19^{ου} αιώνα. Η γέννηση της μεγαλούπολης*, Ι.Ε.Ε.Ε., Αθήνα 2004, σ. 111.

⁸ Παντελής Βουτουρής, ό. π., σ. 268.

Αυτή η περιρρέουσα ατμόσφαιρα της αστικοποίησης συμβαδίζει με μία γενικότερη ανάπτυξη των πόλεων σε παγκόσμια κλίμακα, που εγκαινιάζεται τον 19^ο αιώνα και που χωρίς υπερβολή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πραγματική έκρηξη. Συγκεκριμένα, ο παγκόσμιος αστικός πληθυσμός, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Paul Bairoch, πρέπει να υπερδιπλασιάστηκε κατά την περίοδο από τις αρχές του 14^{ου} ως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, όταν από 31 εκατομμύρια το 1300 ανήλθε σε 87 εκατομμύρια το 1800. Η αύξηση σημείωσε μια σαφή επιτάχυνση τον 19^ο αιώνα, στη διάρκεια του οποίου ο παγκόσμιος αστικός πληθυσμός τριπλασιάστηκε και ανήλθε σε 260 εκατομμύρια το 1900⁹.

Αναφορικά με τον δυτικό κόσμο, που αποτέλεσε το πρότυπο του ελληνικού κράτους, η Μεγάλη Βρετανία άνοιξε το δρόμο στο φαινόμενο της αστικοποίησης λόγω της πρωιμότητας της εκβιομηχάνισής της. Η ανάπτυξη πρωτίστως της πρωτεύουσας, και δευτερευόντως των προαστίων κατέστη πρωταρχικό μέλημά για όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. Η δημογραφική αύξηση, η ανάπτυξη των συγκοινωνιακών μέσων, η οργάνωση ορισμένων υπηρεσιών που ήταν υπεύθυνες για την αναβάθμιση των συνθηκών υγιεινής και η φιλανθρωπική δραστηριότητα που εκδηλώθηκε για την αντιμετώπιση της μεγάλης μάζας φτωχών και εξαθλιωμένων συνέβαλαν στη δημιουργία πόλεων με αυξημένο δείκτη αστικοποίησης. Οι ρυθμοί όμως ανάπτυξης των ευρωπαϊκών αστικών κέντρων ήταν σαφέστατα τελείως διαφορετικοί από εκείνους των πόλεων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα.

Παρά το γεγονός ότι την περίοδο αυτή γίνεται λόγος για την ασυμπαγή και αδιαμόρφωτη φυσιογνωμία της αθηναϊκής κοινωνίας, παρατηρείται μια νέα διαστρωμάτωση των διαφόρων κοινωνικών τάξεων. Στον κόσμο της πρωτεύουσας διαφαίνονται κοινωνικές διαβαθμίσεις και διαφορές που αναφέρονται με ιδιαίτερη έμφαση στα κείμενα της εποχής. «Στο σημαντικά περιορισμένο ανώτερο στρώμα ανήκουν κυρίως οι πλούσιοι ομογενείς του εξωτερικού, στα μεσαία στρώματα περιλαμβάνονται βιομήχανοι και βιοτέχνες, δημόσιοι υπάλληλοι, έμποροι, επαγγελματίες και εισοδηματίες, ενώ στα κατώτερα στρώματα κινούνται εργάτες, υπηρέτες, αγρότες. Αν, από τη μια μεριά, οι όροι «αστοί», «μέση τάξις» ή πολλές φορές «μπουρζουαζί», που απαντώνται στον Τύπο, δεν προσδιορίζουν μια ξεχωριστή τάξη με συγκροτημένη συνείδηση του ρόλου της, από την άλλη ωστόσο πιστοποιούν

---

⁹ Jean- Luc Pinol, *Ο κόσμος των πόλεων τον 19^ο αιώνα*, Πλέθρον, Αθήνα, 2002, σ. 11.

την αίσθηση διαφοροποίησης των μεσαίων στρωμάτων από άλλες κοινωνικές κατηγορίες».¹⁰

Στον πεζογραφικό λόγο του τέλους του 19^{ου} αιώνα καταλαμβάνει ιδιαίτερο χώρο η φιλανθρωπική δραστηριότητα, δραστηριότητα η οποία αναδύθηκε κατά το δεύτερο μισό του αιώνα. Η εμφάνιση της φιλανθρωπίας σχετίζεται άμεσα με την ένταση του φαινομένου της φτώχειας του απόκληρου πληθυσμού της Αθήνας.

Στη διάρκεια αυτής της περιόδου παρά τη λήψη συγκεκριμένων πρακτικών μέτρων -διοικητικά και αστυνομικά μέτρα, παροχή ισχνών χρηματικών βοηθημάτων- από την πλευρά της κεντρικής εξουσίας κατά τις πρώτες μετεπαναστικές δεκαετίες, μέτρα που απέβλεπαν στην απομάκρυνση των ζητιάνων από τους δρόμους και κατ' επέκταση στην καταπολέμηση της φτώχειας, η παρουσία των ζητιάνων εξακολουθεί να ταλαιπωρεί τόσο την πόλη της Αθήνας όσο και την πόλη του Πειραιά. Παράλληλα με το ζήτημα της επαιτείας, η εξαθλίωση του μεγαλύτερου μέρους του εργατικού πληθυσμού της ελληνικής πρωτεύουσας αποτελεί και αυτή αναμφισβήτητα μια καθημερινή πραγματικότητα. Όλος αυτός ο φτωχός εργατικός πληθυσμός θα αποτυπώσει με έντονο τρόπο την παρουσία του στον αστικό χώρο της Αθήνας. Ο Άγιος Φίλιππος, το Θησείο, το Γκάζι, το Γεράνι, του Ψυρρή, η Βάθεια, το Μεταξουργείο θα γίνουν οι συνοικίες τους. Οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης αλλά και η ζωντάνια αυτών των συνοικιών άφησαν τα ίχνη τους στη «λογοτεχνία της πόλης» της εποχής.

Η φτώχεια, η νοσηρότητα και γενικότερα οι αξίες, οι συνήθειες και οι νοοτροπίες που χαρακτήριζαν τον πληθυσμό της εργατικής τάξης έρχονταν σε ρήξη με τους κυρίαρχους κοινωνικούς κανόνες και κώδικες συμπεριφοράς των μεσαίων στρωμάτων της Αθήνας και έθεταν φραγμούς στον εξευρωπαϊσμό της ελληνικής κοινωνίας και στην ανάδειξή της στην τάξη των πολιτισμένων κοινωνιών της Δύσης. Ο αναλφαβητισμός και η αγραμματοσύνη αυτού του πληθυσμού δε χωρούσε σε μια κοινωνία που θεωρούσε την εκπαίδευση ως τον κινητήριο μοχλό της κοινωνικής εξέλιξης.

Στα μάτια των μορφωμένων η ύπαρξη αυτού του διαφορετικού κόσμου, που ζούσε στο περιθώριο του πολιτισμού, απειλούσε την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας, γεγονός το οποίο τους ώθησε να παρέμβουν στη ζωή των απόκληρων της Αθήνας, αποσκοπώντας στη φυσική και ηθική προστασία τους, στην εμφύσηση των

---

¹⁰ Γεωργία Γκότση, ό. π., σ. 15, 16.

κοινά αποδεκτών ηθικών αξιών στους παραστρατημένους φτωχούς αλλά και στον έλεγχο και τη χειραγώγηση αυτού του οχληρού πλήθους. Για την επίτευξη του στόχου τους δημιούργησαν φιλανθρωπικούς συλλόγους και εταιρείες και ίδρυσαν φιλανθρωπικά ιδρύματα.

Αυτή η ιδιωτική φιλανθρωπική δραστηριότητα έρχεται να ισοσταθμίσει την απουσία μιας οργανωμένης πολιτικής πρόνοιας για την περίθαλψη των φτωχών από μέρους του ελληνικού κράτους, καθώς και την απουσία ενός δυναμικού σοσιαλιστικού και εργατικού κινήματος, ικανού να διεκδικήσει, να υπερασπιστεί και να προστατεύσει τα συμφέροντά του, γεγονός που οφείλεται στην καθυστερημένη ανάπτυξη που χαρακτήριζε τον βιομηχανικό τομέα της χώρας κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα.¹¹

Στη μυθοπλασιακή πεζογραφία του τέλους του 19^{ου} αιώνα περιλαμβάνονται, επίσης, αποτυπώσεις της πόλης που αφορούν τόσο την επίπεδη καταγραφή της καθημερινότητας όσο και την κεφαλαιώδους σημασίας αναμέτρηση με το αστικό φαινόμενο. Η πρόσληψη και η σημασιοδότηση του σύγχρονου αθηναϊκού κόσμου είναι κατά κύριο λόγο αρνητική, γεγονός που συνδέεται άμεσα με το ευρύ κλίμα της ευρωπαϊκής ρεαλιστικής και νατουραλιστικής λογοτεχνίας και της αντίστοιχης παραλογοτεχνίας, αλλά και με το τοπίο μιας μεταβατικής για τα ελληνικά πράγματα περιόδου. Οι αφηγηματικές εγγραφές της Αθήνας αντανακλούν το πέρασμα στον νεωτερικό κόσμο του άστεως με τα προβλήματα που αυτό συνεπάγεται. Η ζωή στην πρωτεύουσα γίνεται συνώνυμη με δυσάρεστες καταστάσεις. Παρ' όλα αυτά, ο πεζογραφικός λόγος της εποχής δεν είναι μονοφωνικός ή μονοσήμαντος. Εμπεριέχει και θετικές αντιδράσεις απέναντι στο νεωτερικό άστυ, το οποίο στην προκειμένη περίπτωση είναι σύμφυτο με τις ευνοϊκές εκφάνσεις του εκσυγχρονιστικού οράματος, δηλαδή με την κοινωνική ανέλιξη, την οικονομική ανάπτυξη ή την περηφάνια του προοδευμένου αστού. Η γοητεία και η άπωση που ασκεί η Αθήνα, όπως τουλάχιστον εγγράφεται στην πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα, έχει ως ερέθισμα σε μεγάλο βαθμό τη σύνδεσή της με ένα ιδεατό ή επιθυμητό πρότυπο.¹²

Η διττή αποτίμηση του άστεως ως αξιοζήλευτου τόπου και ταυτόχρονα ως τόπου με αρνητικές συνέπειες καθρεφτίζει την κρίση της βιομηχανικής κοινωνίας, η οποία χαρακτηρίζεται από τεχνολογική πρόοδο αλλά βασανίζεται και από τα φαινόμενα της εξαθλίωσης, της εγκληματικότητας, του αλκοολισμού, της πορνείας

¹¹ Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1995, σ. 66-83.

¹² Γεωργία Γκότση, *ό. π.*, σ. 19.

και απηχεί κατ' επέκταση την αμφίθυμη πρόσληψη της νεωτερικότητας που διακατέχει τον ευρωπαϊκό λόγο του 19^{ου} αιώνα. Αυτός ο λόγος επηρέασε σημαντικά την ελληνική διανόηση¹³.

Αξίζει να επισημανθεί ότι σύμφωνα με το Δημήτρη Τζιόβα η πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα διακατέχεται από δύο τάσεις, αντικρουόμενες στη μέθοδο που χρησιμοποίησαν. Η πρώτη τάση είναι κατά βάση επικριτική για το νεοσύστατο ελληνικό κράτος και την κοινωνία του, όντας πιο κοντά στις κωμωδίες και τις σάτιρες της εποχής και αντιπροσωπευόμενη κυρίως από τον Γρηγόριο Παλαιολόγο, τον Ιάκωβο Πιτζιπιό και τον Εμμανουήλ Ροΐδη. Αυτή η τάση αποσκοπεί στην αναπαράσταση των ανεπαρκειών της ελληνικής κοινωνίας, λειτουργώντας ως ένα είδος καθρέφτη, στον οποίο το ελληνικό έθνος πρέπει να αναγνωρίσει την παθογένειά του και να προβεί σε ριζικές και ουσιαστικές αλλαγές.

Ο άλλος τύπος πεζογραφίας ήταν πιο ιδεαλιστικός και εποικοδομητικός, αποβλέποντας στη βελτίωση της ελληνικής κοινωνίας, ενισχύοντας τον ευρωπαϊκό της προσανατολισμό και συμβάλλοντας στην προώθηση της ευημερίας και της ηθικής. Εκπρόσωποι αυτού του τύπου υπήρξαν ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και ο Δημήτριος Βικέλας που είτε με την αλληγορική παρουσίαση εξωτικών ιστοριών και αφηγήσεων δουλείας είτε με την παρουσίαση των τεχνολογικών εξελίξεων στη Δύση είτε μέσω της προβολής ιδανικών χαρακτήρων-προτύπων θέλησαν να λειτουργήσουν τα έργα τους ως υποδείγματα για την ελληνική κοινωνία.¹⁴

Το μεγαλύτερο μέρος των πεζογραφικών κειμένων, μυθιστορημάτων και διηγημάτων, του 19^{ου} αιώνα κινείται στην παράδοση του ρεαλισμού. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι η επιμονή των συγγραφέων στη ρεαλιστική απόδοση της πραγματικότητας, που συστηματικά εμφανίζεται στους προλόγους των έργων ως καταγραφή και μαρτυρία της ιστορικής αλήθειας. Τα θεματικά στοιχεία και οι αφηγηματικές τεχνικές που διακρίνουν αυτά τα κείμενα και νομιμοποιούν τη σύνδεσή τους με το ρεαλισμό είναι τα παρακάτω:

1. Τοποθετούν τα δρώμενά τους στη σύγχρονή τους πραγματικότητα, σε αστικούς χώρους λίγο ή πολύ γνωστούς και οικείους στον αναγνώστη, όπως είναι η Αθήνα, η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη, η Σύρος.
2. Πραγματεύονται τα θέματά τους με κριτική διάθεση.
3. Διακηρύσσουν την προσήλωσή τους στην αληθοφάνεια.

¹³ ό. π., σ. 105, 106.

¹⁴ Δημήτρης Τζιόβας, *Κοσμοπολίτες και Αποσυνάγωγοι*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σ. 169, 170, 255, 256.

4.Μεταχειρίζονται συστηματικά το πρώτο αφηγηματικό πρόσωπο, αποσκοπώντας στην εξίσωση της αφήγησης με μαρτυρική κατάθεση.

5.Χρησιμοποιούν το διάλογο με πρόθεση καταγραφής των διαφόρων κοινωνιολέκτων.

6.Αποδίδουν ιδιαίτερη έμφαση στην όραση και την άμεση εποπτεία .¹⁵

Τα περισσότερα από αυτά τα στοιχεία σχετίζονται με το γενικότερο ζήτημα της αληθοφάνειας. Η συνεχής και επίμονη παρουσίαση του λογοτεχνικού μύθου ως πραγματικού γεγονότος αποβλέπει στη διασφάλιση της εγκυρότητας και της αληθοφάνειας του συγγραφικού εγχειρήματος, καθώς το μυθιστόρημα είχε καταστεί, από το 1830 και εξής αντικείμενο περιφρόνησης. Παράλληλα η διακηρυγμένη προσήλωση στην αλήθεια έχει ως σκοπό να λειτουργήσει και ως άλλοθι απέναντι στις αναμενόμενες αποδοκimasίες, ότι δηλαδή ο συγγραφέας εθίζει τους αναγνώστες στην εγκληματικότητα και διαφθείρει τα ήθη.

Γενικότερα, ο διττός χαρακτήρας της λογοτεχνίας, αναφορικός και διαμεσολαβητικός, ενέχει στοιχεία που συγκλίνουν με το ζήτημα της αναπαράστασης, εφόσον είναι δυνατόν να συνδυάσει την κειμενική πραγματικότητα με την ιστορική.

Απαντώνται συχνά κείμενα με εμφανείς ιστορικές και κοινωνικές αποχρώσεις, όπως είναι για παράδειγμα το *Παράπονο του νεκροθάπτον* του Ροΐδη, οι *Άθλιοι των Αθηνών* του Κονδυλάκη, οι *Αθηναϊκαί σελίδες* και το *Εις Αθηναίος χρυσοθήρας* του Μητσάκη. Η αναπαράσταση της εκάστοτε εποχής, των εκάστοτε κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών συνθηκών καταλαμβάνει ιδιαίτερο χώρο στη λογοτεχνία.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, ακόμη και όταν το κείμενο δεν είναι αποκύημα φαντασίας και παραπέμπει σε κάποιο υπαρκτό γεγονός, δε μπορεί να είναι ακριβές και πιστό αντίγραφο της πραγματικότητας. Μπορεί να φαίνεται επαληθεύσιμο αλλά ουσιαστικά να χαρακτηρίζεται από αληθοφάνεια. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί η πλατωνική θεώρηση της λογοτεχνίας ως αφερέγγυας και απατηλής αναπαράστασης του πραγματικού. Στον αντίποδα αυτού, θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι στα πλαίσια των λογοτεχνικών κειμένων μπορεί να καθρεφτίζεται και να αντικατοπτρίζεται η ιστορική πραγματικότητα, γεγονός που είναι σύμφυτο με τους απώτερους στόχους που έχει θέσει ο ίδιος ο συγγραφέας.

Ποια είναι όμως η σχέση της μυθοπλασίας με την ιστορική τεκμηρίωση;

---

¹⁵ Παντελής Βουτουρής, ό. π., σ. 158.

Τα αφηγηματικά κείμενα με εμφανή ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα είναι λογοτεχνικά έργα των οποίων η δομή βασίζεται στη συνάρθρωση δύο ετερογενών λόγων, ενός ιστορικού (φύσης πραγματικής) και ενός μυθιστορηματικού (φύσης φανταστικής).

Ο ιστορικός λόγος αναφέρεται στο πραγματικό ιστορικό πλαίσιο (γεγονότα, αιτιάσεις, πρόσωπα, χώροι) σε σχέση με το οποίο λειτουργεί το φανταστικό μοντέλο δράσης. Ο μυθιστορηματικός λόγος αποτελείται από πολλές αφηγηματικές προτάσεις, οι οποίες και αυτόνομες αλλά και σε συσχετισμό μεταξύ τους χαρακτηρίζονται από πολυσημία. Η σύντηξη των δύο αυτών λόγων οφείλεται στη μυθοπλασία.¹⁶

Ως κίνηση η μυθοπλασία καθορίζει αρχικά τη σύνταξη του σημαίνοντος συστήματος του κειμένου, τους γραμματικούς δηλαδή τρόπους που μεταχειρίζεται η αφήγηση για να ξετυλίξει το μύθο. Οι τρόποι αυτοί, που έχουν μελετηθεί και συγκροτηθεί σε τυπολογίες βασισμένες στις ρηματικές κατηγορίες του χρόνου, της έγκλισης και της φωνής, αφορούν:

Α) στις χρονικές σχέσεις που διαμορφώνονται ανάμεσα στην αφήγηση και στο μύθο

Β) στον τρόπο και στο βαθμό που μεταφέρεται η αφηγηματική πληροφορία

Γ) στον φορέα ή στους φορείς της αφηγούμενης ιστορίας, στη θέση δηλαδή του εκάστοτε αφηγητή ως προς το αφηγούμενο, στις σχέσεις ανάμεσα στους πομπούς και τους δέκτες της αφήγησης και στις νοηματικές σχέσεις ανάμεσα στα επίπεδα της αφήγησης.¹⁷

Αλλά η μυθοπλασία, παράλληλα και ταυτόχρονα με την οργάνωση του σημαίνοντος συστήματος, διευθετεί το αφηγηματικό κείμενο και στο επίπεδο των σημειωμένων. Η διευθέτηση αυτή σχετίζεται με τους σχηματισμούς περιεχομένου που θεμελιώνουν το μύθο στην εκδίπλωσή του, τόσο στο επίπεδο της σύνταξης των αφηγηματικών προτάσεων που διαμορφώνουν την πλοκή, όσο και στο επίπεδο της διανομής των ρόλων που συγκροτούν τη δράση.¹⁸

Επιπρόσθετα, όσον αφορά τα αφηγηματικά κείμενα με προβεβλημένες τις ιστορικές τους αναφορές, όπου ο μύθος περικλείει μια φανταστική και μια πραγματική ιστορία σε κατάσταση αμοιβαίου εγκιβωτισμού, η ιστορική πραγματικότητα αναδιατάσσεται σημασιολογικά, καθώς χαρακτηρίζεται από σχέση εξάρτησης από το φανταστικό μοντέλο. Στην περίπτωση αυτών των κειμένων, επίσης,

¹⁶ Άννα Τζούμα, *Η διπλή ανάγνωση του κειμένου*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1991, σ. 154.

¹⁷ Άννα Τζούμα, *ό. π.*, σ. 161.

¹⁸ *ό. π.*, σ. 167.

ο μηχανισμός της μυθοπλασίας είναι αρκετά περίπλοκος, καθώς τα συσχετιζόμενα πεδία δεν είναι μόνο δύο, αυτό του μύθου και αυτό της αφήγησης, αλλά τρία, ο μύθος, η αφήγηση και η ιστορία.¹⁹

Τα κείμενα με τα οποία θα ασχοληθώ στην παρούσα εργασία, όπως έχει ήδη αναφερθεί, είναι τα εξής: το διήγημα «Το παράπονο του νεκροθάπτου» του Εμμανουήλ Ροΐδη, το μυθιστόρημα «Οι άθλιοι των Αθηνών» του Ιωάννη Κονδυλάκη και οι «Αθηναϊκά σελίδες» και το διήγημα «Εις Αθηναίος χρυσοθήρας» του Μιχαήλ Μητσάκη.

Προτού περάσουμε στα κείμενα, κρίνεται απαραίτητο να αναφερθούν λίγα λόγια για το έργο και τη ζωή των εν λόγω συγγραφέων.

Μέλος εύπορης και καλλιεργημένης οικογένειας εμπόρων χιώτικης καταγωγής, ο Εμμανουήλ Ροΐδης γεννήθηκε το 1836 στην Ερμούπολη της Σύρου, κέντρο σημαντικής εμπορικής, βιομηχανικής και πνευματικής ανάπτυξης και ιδιαίτερα επηρεασμένου από τον δυτικό πολιτισμό και πέρασε πολλά χρόνια από τη ζωή του σε μεγαλούπολεις του εξωτερικού λόγω των συνεχών μετακινήσεων του εμπορευόμενου πατέρα του (Γένοβα, Ιάσιο της Ρουμανίας, Βραΐλα). Το γεγονός αυτό, καθώς και το ότι μετά τις εγκύκλιες σπουδές του στη Σύρο πήγε στη Γερμανία, όπου και σπούδασε φιλολογία και φιλοσοφία, είχαν σαν αποτέλεσμα την άμεση επαφή του με τον λογοτεχνικό αναβρασμό που χαρακτήριζε την εποχή του και την εξοικείωσή του με τη μητροπολιτική κουλτούρα που αναπτυσσόταν στα δυτικά αστικά κέντρα. Υπό αυτό το πρίσμα είδε την πρωτεύουσα το 1864, όταν εγκαταστάθηκε οριστικά στην Αθήνα.²⁰

Η διαμονή του στην πρωτεύουσα τον έφερε αντιμέτωπο με τη ζοφερή ελληνική πραγματικότητα, με τις κακοδαιμονίες που τη διέκριναν, με τη σημαντική καθυστέρηση του νέου κράτους σε υλικό αλλά και σε πνευματικό επίπεδο. Οι διαδοχικές ματαιώσεις του αιτήματος για μεταρρύθμιση στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Γεωργίου Α επέφεραν τη ρήξη του με το κατεστημένο πολιτικό και πολιτισμικό περιβάλλον, τροφοδοτώντας παράλληλα την ενεργό συμμετοχή του στα συλλογικά προβλήματα και την προσήλωσή του στο αίτημα της κοινωνικής προόδου. Στάθηκε υπέρμαχος του Τρικούπη και του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος του. Κεντρική θέση στον αγώνα του καταλάμβανε η μέθεξη της νεότερης Ελλάδας στον

---

¹⁹ ό. π., σ. 161,167.

²⁰ Γεωργία Γκότση, ό. π., σ. 158.

ευρωπαϊκό πολιτισμό μέσα από την πραγμάτωση δραστικών κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, την εκπαίδευση και αναμόρφωση του λαού και τη συγκρότηση ενός κράτους δικαίου. Με πρωτοφανή ως τότε οξύτητα επισήμανε και καυτηρίασε τις αδυναμίες της ελληνικής κοινωνικής και πνευματικής ζωής και αγωνίστηκε να ανοίξει τον κλειστό ελληνικό ορίζοντα προς τον ευρωπαϊκό κόσμο και τις ιδέες του.

Αυτή η κοινωνική εγρήγορση του Ροΐδη είναι εμφανής και στα διάφορα πεζογραφήματα για την Αθήνα, τα περισσότερα από τα οποία γράφονται την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, καθώς και στο διήγημα «Το παράπονο του νεκροθάπτου», το οποίο δημοσιεύεται το 1895, λίγους μήνες πριν από τα χρονογραφικά κείμενά του για την Αθήνα των Ολυμπιακών Αγώνων.²¹ Θα πρέπει, επίσης, να αναφερθεί ότι το 1866 δημοσίευσε την πολύκροτη «Πάπισσα Ιωάννα», έργο που τάραξε τη στατική πνευματική ζωή της εποχής του και προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις, με αποκορύφωμα τον αφορισμό του από την Εκκλησία ως βλάσφημου και κακοήθους βιβλίου.²² Επιπρόσθετα, παρακολούθησε συστηματικά την πνευματική κίνηση σε ολόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο και τα άρθρα του για πολλούς συγχρόνους του συγγραφείς καταδεικνύουν την ιδιαίτερη διεισδυτικότητα και την υψηλή κριτική αντίληψη που τον διακατείχε.

Αξιοσημείωτο είναι ακόμη το ότι ο Κλέων Παράσχος, μιλώντας για τα τελευταία χρόνια της ζωής του Ροΐδη και για τα αθηναϊκά του κείμενα, που τα περισσότερα γράφονται στο διάστημα αυτό, κάνει χρήση της μπωντλαιρικής εικόνας του flâneur για να σχολιάσει την πηγή έμπνευσής τους: «Τώρα, στα τελευταία του χρόνια, γίνεται κι ο Ροΐδης ένας μοναχικός περιπατητής. Από τους μοναχικούς αυτούς περιπάτους, απ' αυτές τις flâneries του Ροΐδη, έχουν βγει κάμποσα χρονικά του, όχι χρονογραφήματα, όπως τα εννοούμε σήμερα, διαφέρουν και στην έκφραση και στον τρόπο, ας μη μιλήσω για το ύφος».²³ Τέλος, ο Εμμανουήλ Ροΐδης πέθανε από καρδιακή προσβολή στις 7 Ιανουαρίου του 1904, σε ηλικία 68 ετών.²⁴

Ο Ιωάννης Κονδυλάκης γεννήθηκε το 1862 (ή κατά άλλους το 1861) στην κωμόπολη Βιάννο της Κρήτης και πέθανε το 1920 στο Ηράκλειο. Η ζωή του μοιράστηκε ανάμεσα στην ιδιαίτερη πατρίδα του, σε απελευθερωτικά κινήματα της οποίας μετείχε, και την Αθήνα, όπου περάτωσε τις γυμνασιακές του σπουδές, φοίτησε

---

²¹ ό. π., σ. 159.

²² Εγκυκλοπαίδεια Δομή, Εκδόσεις Δομή, Αθήνα, σ. 32.

²³ Αθηνά Γεωργαντά, «Ο Διαβάτης» του Ροΐδη (1900). Ένας νέος ήρωας του αστικού χώρου και ένα κείμενο-απολογισμός στο τέλος του αιώνα, Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ. 642.

²⁴ Γεωργία Γκότση, ό. π., σ. 158, 159, 163.

για ένα χρονικό διάστημα στη Φιλοσοφική Σχολή και κατά κύριο λόγο εργάστηκε ως δημοσιογράφος σε διάφορα περιοδικά και εφημερίδες. Από το 1889 και έπειτα εγκαταστάθηκε μονιμότερα στην πρωτεύουσα.

Δημοσιεύει τους *Οι Άθλιοι των Αθηνών* για πρώτη φορά στην εφημερίδα *Εστία* (1 Ιουνίου–5 Νοεμβρίου 1894) με το ψευδώνυμο Βαρδής Γύπαρης. Τον επόμενο χρόνο το μυθιστόρημα εκδίδεται με τη μορφή φυλλαδίων σε συνέχειες, με πλούσια εικονογράφηση και με το πραγματικό όνομα του συγγραφέα. Ο μεγαλεπήβολος τίτλος του συνδέει το έργο τόσο με το κοινωνικό μυθιστόρημα του Ουγκώ «Οι Άθλιοι» (1862) και το «Παρισίων Απόκρυφα» (1842-1843) του Σύη, όσο και με ανάλογους τίτλους μεταφρασμένων μυθιστορημάτων της εποχής. Ταυτόχρονα, ο τίτλος εντάσσει το μυθιστόρημα του Κονδύλακη σε μια παράδοση αθηναιογραφίας που είχε ήδη δώσει αρκετά δείγματα περιγραφής και κοινωνικής κριτικής της ζωής στην πρωτεύουσα. Επιπρόσθετα, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η εφημερίδα διαφημίζει τους *Οι Άθλιοι των Αθηνών* με πηχυαίους τίτλους ως ιστορικό ντοκουμέντο της εποχής τους («ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΑΘΛΙΟΥΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ θα παρελάσουν τα μεγάλα πολιτικά γεγονότα της εικοσαετίας»), ενώ, σύμφωνα με την επιτυχή συνταγή του τερπνού και ενδιαφέροντος αναγνώσματος, παρουσιάζει το νέο έργο ως μια αισθησιακή ανατομία του αθηναϊκού βίου («ΟΙ ΑΘΛΙΟΙ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ περιλαμβάνουν τον κόσμο των μεγάλων και των μικρών, των κυρίων και των υπηρετών, των τιμών και των ατίμων »). Ιδιαίτερα χαρακτηριστική όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο η εφημερίδα επιδιώκει να διαμορφώσει εκ των προτέρων την υποδοχή του έργου και να αυξήσει τις πωλήσεις των φύλλων είναι η πρωτοσέλιδη αγγελία με τη μορφή άρθρου που δημοσιεύεται την 15^η Μαΐου 1894. Ο συντάκτης του άρθρου, αφού πλέκει το εγκώμιο της επιφυλλίδας και τονίζει τη σημασία της, ανακοινώνει ότι η *Εστία*:

«[...] απεφάσισε να εγκαινιάση το δια το καθημερινόν φύλλον προσιδιάζον λαϊκόν μυθιστόρημα, το πρωτότυπον, το ελληνικόν, το σύγχρονον, το ζωντανόν και αισθητόν εις τους πολλούς. Ανέθεσε δε εις δεδοκιμασμένον κάλαμον την συγγραφήν του πρώτου τοιούτου έργου το οποίον φέρει τον βαρυσήμαντον τίτλον:

ΟΙ ΑΘΛΙΟΙ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

Εν αυτώ, θα παρελάσωσιν όλαι αι πάσχουσαι τάξεις της Αθηναϊκής κοινωνίας, όλοι οι απόκληροι, οι ότε μεν εγκαρτερούντες εις τον σκληρόν αγώνα εις ον τους ρίπτει η τύχη ή αι κοινωνικές προλήψεις, ότε δε αποθαρρυνόμενοι και τρεπόμενοι εις το κακούργημα, οιονεί προς εκδίκησιν της αδικησάσης αυτούς

κοινωνίας. Οι «Άθλιοι των Αθηνών» είναι έργο δραματικώτατο, και συγκινητικώτατο, με πλοκή συγκρατούσαν άπτωτο το ενδιαφέρον του αναγνώστη, ουδέποτε καταπονούν δια μακρηγοριών φορτικών, μεταπίπτον δε από του τραγικού, του κινούντος την συμπάθειαν ή την φρίκην, εις το ειδυλλιακόν και πράον, εις την δράσιν των ευγενεστέρων και ωραιότερων αισθημάτων. Οι «ΑΘΛΙΟΙ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ» θα περιλάβωσι σχεδόν ολόκληρον την παρελθούσαν εικοσαετίαν εν ταχεία σκιαγραφία, μεθ' όλων των μεγάλων πολιτικών και κοινωνικών γεγονότων, με τους κοινωνικούς τύπους τους οποίους παρήγαγεν η πολιτική και η κοινωνική έκλυσις, με τας φυλακάς, με τα φιλανθρωπικά καταστήματα. Εισδύοντες παντού όπου στενάζει η πενία, όπου δακρύει η ορφάνια, όπου αγωνιά ο ασθενής πιεζόμενος υπό του ισχυρού, και καταδεικνύοντας την βδελυγμίαν και την σεπηδόνα της κακίας και της διαφθοράς παρακολουθούσι μετά συμπαθείας την αρετήν εις τον κοπιώδη και πλήρη βασάνων και ταλαιπωριών δρόμον αυτής. Οι «Άθλιοι των Αθηνών» δεν θα τέρψωσι μόνον, δε θα συγκινήσωσι, δε θα σπαράξωσι ευαισθήτους καρδίας, αλλά και θα διδάξωσι και θ' αποκαλύψωσι πολλά παρασκήνια του πολιτικού βίου». ²⁵

Σύμφωνα με τις ανακοινώσεις του αρθρογράφου, η γοητεία του κειμένου σχετίζεται με την τοποθέτηση των δρώμενων του στο αθηναϊκό άστυ, την αποκάλυψη κρυφών πτυχών της ζωής στην ελληνική πρωτεύουσα και τις ευχάριστες στιγμές ανάπαυλας που θα προσφέρει στον αναγνώστη. Πρόκειται για έναν επιδέξιο συνδυασμό, που επιδιώκει να συνδιαλλάξει μια λαϊκή αισθητική, διαμορφωμένη μέσα από τις αναγνώσεις περιπαθών και περιπετειωδών ιστοριών, με την επιταγή για πατριδογνωστικά και επωφελή έργα. ²⁶ Στο αφηγηματικό επίπεδο, ο συγγραφέας πρέπει λοιπόν να συμβαδίσει τόσο με τις προϋποθέσεις μιας ρεαλιστικής γραφής (αληθοφάνεια, κριτική προσέγγιση της αστικής πραγματικότητας, κοινωνική παρέμβαση), έτσι ώστε να ανασυγκροτήσει το νοσηρό χαρακτήρα της Αθήνας του ύστερου 19^{ου} αιώνα, όσο και με τις συμβάσεις του λαϊκού αναγνώσματος για να εξασφαλίσει την προσδοκία της κάθαρσής της αλλά και της θεραπείας της.

Πιο συγκεκριμένα, οι *Άθλιοι των Αθηνών* αποσκοπούν να εκπληρώσουν το αίτημα της πλήρους και ακριβούς γνώσης και ελέγχου μιας αστικής πραγματικότητας που παρουσιάζει παθογόνα συμπτώματα. Επιπρόσθετα, επιζητούν να ανακουφίσουν και να εφησυχάσουν τον αστό αναγνώστη, ο οποίος θα ήθελε να δει την πρωτεύουσα του κράτους του να μετατρέπεται σε μια ευπρεπή, αναπτυγμένη και εξευρωπαϊσμένη

²⁵ Γεωργία Γκότση, ό.π., σ. 257, 258, 259, 260.

²⁶ ό.π., σ. 260.

μεγαλούπολη. Άλλωστε, το μυθιστόρημα δημοσιεύεται και εκδίδεται σε μια στιγμή που η πραγματικότητα της ελληνικής πρωτεύουσας εμφανίζεται ιδιαίτερα δυσάρεστη και ταυτόχρονα όμως πολλά υποσχόμενη: στη διάρκεια της περιόδου 1893-1895, η Αθήνα ταλανίζεται από τις οδυνηρές συνέπειες μιας οικονομικής κρίσης, πολιτικών αναταραχών και της επακόλουθης κοινωνικής δυσαρέσκειας, που έχουν ως αποτέλεσμα την πτώση της κυβέρνησης Τρικούπη το 1895. Στο τέλος της ίδιας περιόδου λαμβάνουν χώρα και οι ετοιμασίες της για τους πρώτους Ολυμπιακούς Αγώνες (1896) των νεότερων χρόνων, έχοντας ως απώτερο σκοπό τη λάμψη μιας εξευρωπαϊσμένης μητρόπολης.

Οι *Άθλιοι των Αθηνών* του Ι. Κονδυλάκη συνδέονται αναμφίβολα με την παράδοση της μυθιστορίας των Αποκρύφων, ένας συρμός που ξεκινά στην Ελλάδα γύρω στα 1850 και συνεχίζεται σταθερά μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του επόμενου αιώνα, συγχρόνως όμως επιδεικνύουν με διάφορους τρόπους τις νατουραλιστικές προκαταβολές τους. Η μυθιστορία Αποκρύφων αναφέρεται σε ένα είδος μυθιστορήματος με θέμα του τα φαινόμενα εξαθλίωσης, διαφθοράς και εγκληματικής συμπεριφοράς που χαρακτήριζαν την αστική ζωή. Το μυθιστορικό αυτό είδος εμφανίζει συχνά έναν σοσιαλιστικού τύπου προβληματισμό με αίτημα την κοινωνική δικαιοσύνη και την προστασία των αδυνάμων και των απόκληρων. Κύριο χαρακτηριστικό των Απόκρυφων μυθιστορημάτων είναι η αποκάλυψη και η στηλίτευση των κακώς κειμένων του αστικού κόσμου, η αποκάλυψη των αθλιότητων που παραμένουν κρυμμένες από τα μάτια του φιλήσυχου αστού κάτω από τη λαμπρή επιφάνεια της πολιτισμικής προόδου, καθώς και η κριτική αντιμετώπιση της πραγματικότητας. Καταδεικνύουν λοιπόν τα έλκη της αστικής κοινωνίας, επειδή κατά κύριο λόγο ενδιαφέρονται για τη θεραπεία τους.²⁷ Σ' αυτό το πλαίσιο κινείται ο Κονδυλάκης στους *Άθλιους των Αθηνών*, διακηρύσσοντας ότι η κοινωνική παθογένεια και τα νοσηρά συμπτώματα που χαρακτηρίζουν την αστική πραγματικότητα μπορούν να ξεπεραστούν με την υιοθέτηση της διάθεσης για πρόοδο και της γνήσιας φιλανθρωπίας, υποστηρίζοντας κατ' επέκταση έμμεσα το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα του πρωθυπουργού Τρικούπη.

Γιος του καθηγητή και ανώτερου διοικητικού υπαλλήλου Αριστείδη Μητσάκη και της Μαριγώς, κόρης του αγωνιστή της ελληνικής επανάστασης Παναγιώτη Γιατράκου, ο Μιχαήλ Μητσάκης γεννήθηκε στα Μέγαρα το Σεπτέμβρη του 1868 και

---

²⁷ Γεωργία Γκότση, *Η ελληνική μυθιστορία Αποκρύφων του 19^{ου} αιώνα*, *Αντί*, Τεύχος 641, Αθήνα Αύγουστος 1997, σ. 6.

πέθανε στο Δρομοκαΐτειο τον Ιούνιο του 1916. Αποφοίτησε από το Γυμνάσιο της Σπάρτης και γράφτηκε στη Νομική Σχολή του Εθνικού Πανεπιστημίου, στην οποία και παρακολούθησε τα μαθήματα μόνο για δύο χρόνια, αφού επιδόθηκε νωρίς και αποκλειστικά στη δημοσιογραφία. Μαθητής ακόμη του ελληνικού σχολείου, ασχολήθηκε με ευρείες ιστορικές μελέτες και έγινε συντάκτης χειρόγραφης εφημερίδας με τίτλο «Ταΰγετος». Χρημάτισε επίσης συνεργάτης πολλών εφημερίδων και περιοδικών («Ασμοδαίος», «Άστυ», «Εφημερίς», «Ακρόπολις», «Χρόνος»). Από το 1896 όμως, σταμάτησε να ασχολείται με κάθε εργασία, γιατί έπαθε φρενοφλάβεια.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Μητσάκης υπέγραφε πολύ σπάνια τα κείμενά του με το πραγματικό του όνομα,. Πολλές φορές περιοριζόταν σε ένα απλό Μ, άλλοτε σε δύο ή Μ. Τσακ. ή Μισελέ. Έβρισκε επίσης χίλιους δυο συνδυασμούς των αρχικών του ή κατέφευγε σε ποικιλώνυμο πλήθος ψευδωνύμων: Ιξίων, Κράκ, Κόθορνος, Πλανόδιος, Καιροσκόπος.²⁸

Βασικό γνώρισμα της πεζογραφίας του υπήρξε η έμμονη ενασχόληση με το άστυ, τη ζωή του οποίου σχολίαζε επίσης και μέσα από τις στήλες των εφημερίδων. Όπως και ο Ροΐδης, έτσι και ο Μητσάκης καυτηριάζει τον ερμαφρόδιτο χαρακτήρα της κοινωνίας της εποχής του. Για τους συγχρόνους του αναφέρει χαρακτηριστικά: «Ούτε δούλοι ακριβώς, ούτε ελεύθεροι αληθώς, ούτε ανατολίται πλέον, ούτε Ευρωπαίοι ακόμη. Περιβληθέντες την ρεδιγκόταν του φραγκισμού απεμείναμεν υπ' αυτήν ακραιφνείς τσαρουχοφόροι και βρακάδες. Υπό προσωπίδα πολιτισμένην, πτωχοί πτωχοί ημιβάρβαροι».²⁹ Αναφορικά με την οξύτατη κριτική του στα κακώς κοινωνικά κείμενα, θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν απέχει από τα γεγονότα που εξετάζει αλλά συμπαρίσταται, συμπάσχει και πονά, γεγονός το οποίο και τον διαφοροποιεί από τους υπόλοιπους στηλιτευτές.

Ιδιαίτερα έκδηλη ήταν η προσήλωσή του στην Αθήνα, γεγονός που γίνεται αντιληπτό τόσο από ιδιόχειρες σημειώσεις που μαρτυρούν την πρόθεσή του να εκδώσει μια συλλογή πεζογραφημάτων με τον τίτλο «Αθηναϊκά σελίδες», η οποία θα συμπεριλάμβανε μία ενότητα κειμένων με τίτλο «Άνθρωποι και κτήνη», όσο και από το ότι η ίδια ένδειξη «Αθηναϊκά σελίδες» εμφανίζεται ως επίτιτλος κειμένων στα σωζόμενα χειρόγραφα του συγγραφέα και συνοδεύει, ως επίτιτλος ή υπότιτλος, πολλά από τα δημοσιευμένα αφηγήματά του. Η ένδειξη «Αθηναϊκά σελίδες», όπως

²⁸ Μιχαήλ Περάνθης, *Μιχ. Μητσάκης. Το έργο του*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1956, σ. 18.

²⁹ Γιάννης Δάλλας, *Μιχαήλ Μητσάκης-Καταργώντας τα όρια των ειδών*, *Αυγή*, Αθήνα 5 Ιουνίου 2005, σ. 21.

και ο δίδυμος επίτιλος «Ταξιδιωτικές σημειώσεις–Εικόνες και σκηναί» που εμφανίζεται σε κάποια άλλα χειρόγραφα, ανταποκρίνονται στις συμβάσεις του Τύπου.

Τα κείμενα αυτά δημιούργησαν πρόβλημα στους κριτικούς, καθώς, όπως και τα «αθηναϊκά διηγήματα» του Παπαδιαμάντη, αντιστέκονται σε ακριβείς ειδολογικές κατατάξεις. Σύγχρονοι του Μητσάκη αλλά και μεταγενέστεροι κριτικοί προέβησαν στην ασαφή χρήση και ανάμειξη όρων, όπως χρονογράφημα, εικονογράφημα ή ηθογράφημα, για να προσδιορίσουν την ιδιότυπη φύση τους και να αποδώσουν ό,τι αντιλαμβάνονται ως την αποσπασματική ή ανολοκλήρωτη μορφή τους. Για να αποφευχθεί λοιπόν αυτό το πρόβλημα της ειδολογικής ασάφειας, τουλάχιστον για τα πιο πολλά από τα πεζογραφήματα αυτά, θα πρέπει να θεωρηθούν ως ένα είδος μυθοπλασιακών «σκηνών από το άστυ», όρος ο οποίος αποδίδει τόσο τον παραστατικό χαρακτήρα τους όσο και την αποσπασματικότητά τους. Αν αντιμετωπιστούν ως αποτέλεσμα της περιήγησης ενός πλάνητος αφηγητή μέσα στο αστικό τοπίο, οι συγκεκριμένες *Αθηναϊκάί σελίδες* αποκτούν και αισθητική ταυτότητα και ιδεολογική κατεύθυνση.³⁰ Επιπρόσθετα, τοποθετούνται σ' ένα ευρύτερο πεζογραφικό πλαίσιο. Ως σκηνές από το άστυ αφενός συνάπτονται με τη ροπή του σύγχρονου Τύπου προς τη δημοσίευση σύντομων επισκοπήσεων της αθηναϊκής κίνησης και, αφετέρου, εντάσσονται στην παράδοση της λογοτεχνίας του πλάνητα.

Ο Μητσάκης είναι ο χρονογράφος της εποχής του. Στα πεζογραφήματά του απεικονίζει τον κόσμο της καθημερινότητας, τον κόσμο που προσπερνούν αδιάφορα οι συμπολίτες του. Στέκεται στο περιθώριο και αποτυπώνει όσα διαδραματίζονται μπροστά του σαν επισκέπτης από άλλο τόπο, διασώζοντας εκείνο που χθες ήταν κοινό και συνηθισμένο και σήμερα φαντάζει διαφορετικό και ιδιότυπο.³¹ Σάρκασε, με την καυστικότητα που τον διέκρινε, την ανερχόμενη τάξη των νεόπλουτων, καταγράφοντας ήθη και μεταβατικές αποχρώσεις. Έσκυψε με συμπόνια στα λαϊκά στρώματα, αναπαριστώντας τα χαρακτηριστικά της αθηναϊκής συνοικίας.

Οι ήρωές του είναι κατά κύριο λόγο βασανισμένοι, φτωχοί, ταπεινοί, παρεξηγημένοι. Άνθρωποι του μόχθου και των στερήσεων. Θύματα της μοίρας και της κοινωνικής αδικίας, γεγονός που τον ευαισθητοποιούσε ιδιαίτερα. Δεν είναι διόλου τυχαίο ότι του άρεσε, και το απαγγέλλε πολύ συχνά, ένα τετράστιχο του Πάλλη «Άλλοι να φάνε θεν – αλλά

³⁰ Γεωργία Γκότση, ό. π., σ. 289.

³¹ Μιχαήλ Περάνθης, ό. π., σ. 30.

ψωμί δεν έχουν. Κι άλλοι
έχουν ψωμί, μα όρεξη
δεν έχουνε να φάνε...»³²

Συμπάσχει με τους ήρωές του, αλλά δεν παύει να είναι αντικειμενικός. Τους συμπονά, χωρίς όμως να αποσιωπά τα ελαττώματά τους. Τους αποδίδει χωρίς κολακειές, με τις ασχήμιες και τις εξάρσεις τους, τη χυδαιότητα και την ομορφιά τους, την αποκρουστικότητα και τη γραφικότητά τους, με την ελευθεροστομία και την ειρωνεία που τον χαρακτήριζε.³³

Δεν περιορίζεται όμως μόνο στην εξωτερική ηθογράφηση. Ενδιαφέρεται στον ίδιο βαθμό και για την ψυχή, τον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου, την ανθρώπινη πλευρά. Και για να το επιτύχει αυτό, εξετάζει το θέμα του εξονυχιστικά, κατασκοπεύοντάς το επίμονα.³⁴

Η περιγραφή και η λεπτομέρεια είναι τα δύο κυρίαρχα χαρακτηριστικά της πεζογραφίας του. «Ο Μητσάκης είναι ο εραστής της περιγραφής και ο μανιακός της λεπτομέρειας. Καμιά πτυχή δεν αφήνει ανεξιχνίαστη και αφώτιστη. Καμία απόχρωση δεν του διαφεύγει. Τίποτα δεν παραλείπει και όλα τα εξαντλεί».³⁵ Το γνώρισμά του αυτό έκανε στα 1920 τον Κ. Παρορίτη να του αποδώσει τον χαρακτηρισμό «αλκοολικός της περιγραφής».³⁶

Γενικότερα, ο Μητσάκης θεωρεί ότι τα φαινόμενα του δημόσιου βίου αντικατοπτρίζουν τη μεταβατική φύση της ελληνικής κοινωνίας. Συγκεκριμένα, εκλαμβάνει τον νεοελληνικό πολιτισμό ως ένα υβρίδιο επιφανειακών προσαρμογών σε ευρωπαϊκά πρότυπα και ανατολικών καταλοίπων. Αντιτίθεται στην ανεδαφική προγονολατρία και αντιλαμβάνεται τον υγιή εξευρωπαϊσμό ως τη μοναδική δυνατότητα για να προοδεύσει σε κοινωνικό επίπεδο η χώρα. Αλλά μέχρις ότου συντελεστεί αυτή η πρόοδος, η ελληνική κοινωνία είναι καταδικασμένη σε μια διασαλευμένη τάξη πραγμάτων, σε μία τραγελαφική ζωή, σε εκπρόσωπο της οποίας μετατρέπεται η Αθήνα, ως μικρογραφία της ελληνικής κοινωνίας. Γι' αυτό το λόγο, στο πλαίσιο της προσπάθειας κατανόησης και οργάνωσης της ελληνικής πραγματικότητας κρίνεται απαραίτητη και ιδιαίτερης σημασίας η μελέτη των

---

³² ό. π., σ. 30.

³³ ό. π., σ. 30, 31.

³⁴ ό. π., σ. 31.

³⁵ ό. π., σ. 31.

³⁶ ό. π., σ. 52.

συνηθειών των κατοίκων της πρωτεύουσας, στην οποία και προβαίνει ο Μητσάκης στις «Αθηναϊκάι σελίδες».³⁷

---

³⁷ Γεωργία Γκότση, ό. π. , σ. 287, 289 , 290 .

1. Εμμανουήλ Ροΐδης, «Το παράπονο του νεκροθάπτου»

Στο διήγημα «Το παράπονο του νεκροθάπτου» (1895) είναι ιδιαίτερα εμφανής η κοινωνική εγρήγορση του Ροΐδη, καθώς ενσωματώνονται πολλά από τα στοιχεία της κριτικής του συγγραφέα απέναντι στα κακώς κείμενα της εποχής του, γεγονός που γίνεται άμεσα αντιληπτό χάρη στη δραματοποίηση της αφήγησης.

Κεντρικό ρόλο διαδραματίζει ο νεκροθάφτης Αργύρης Ζώμας από τη Σύρο, ο οποίος βίωσε την περιπέτεια της μετοικεσίας και την εξιστορεί με ήρεμο αρχικά αλλά αγανακτισμένο τόνο στον αφηγητή του διηγήματος. Πρώην περιβολάρης και οικογενειάρχης, ο νεκροθάφτης «ξέκαμε το κτήμα, το ορνιθαριό, τα γίδια και τα γουρούνια του»³⁸ στην υπαίθρια Σύρα για τη θέση του κρατικού υπαλλήλου και την άνετη διαβίωση στην πρωτεύουσα, που του έταξε ο βουλευτής του νησιού. Το προσωπικό δράμα του συνοψίζει τα δεινά που υφίσταται ο εσωτερικός μετανάστης στην Αθήνα.

Το θέμα του ονείρου και της διάψευσής του δεσπόζει στο διήγημα. Ο ήρωας του διηγήματος, θύμα του πολιτικού αμοραλισμού της εποχής, εγκαταλείπει το νησί του για να πάει στην Αθήνα, επιζητώντας να γευτεί τα αγαθά της πρωτεύουσας. Άντ' αυτού, βλέπει την οικογένειά του να ξεκληρίζεται από τις αρρώστιες και την πείνα και «όλα του τα όνειρα να συνθλίβονται».³⁹

Το διήγημα του Ροΐδη παρουσιάζει παραστατικά την πληθυσμιακή διόγκωση της πρωτεύουσας που συντελείται στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα αλλά και την εξαθλίωση των περιθωριακών στρωμάτων του αστικού πληθυσμού. Ο ήρωας του Ροΐδη, ο Συριανός Αργύρης Ζώμας, καθρεφτίζει την πορεία μετάβασης από το παρακμάζον αστικό κέντρο στην ταχύτατα αναπτυσσόμενη Αθήνα και την πελατειακή σχέση της επαρχίας με τον κρατικό μηχανισμό της πρωτεύουσας.⁴⁰

Το *παράπονο του νεκροθάπτου* αρχίζει με μια γραφική περιγραφή των περιοχών της Αθήνας, περιγραφή η οποία καταδεικνύει την πλαστότητα της λαμπερής αστικής επιφάνειας. Ο αφηγητής, αφού έχει κάνει τον περίπατό του στο Στάδιο, στη συνοικία Ραγκαβά, στο Βατραχονήσι και στους πρόποδες του Λυκαβηττού, κατευθύνεται προς τη χαμηλή πεδιάδα της Βάθειας, εκπληρώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη μεσοαστική του επιθυμία για ανοιχτούς, ευάερους και

³⁸ Εμμανουήλ Ροΐδης, *Το παράπονο του νεκροθάπτου*, Νεφέλη, Αθήνα 1988, σ. 129.

³⁹ Παντελής Βουτουρής, *Ως εις Καθρέπτην*, Νεφέλη, Αθήνα 1995, σ. 269.

⁴⁰ Αθηνά Γεωργαντά, «Ο διαβάτης» του Ροΐδη (1900). Ένας νέος ήρωας του αστικού χώρου και ένα κείμενο-απολογισμός στο τέλος του αιώνα, Παλαζήση, Αθήνα 2000, σ. 636.

ευήλιους χώρους.⁴¹ Η περιοχή που περιγράφεται τώρα, αν και το καλλωπισμένο ύφος της αφήγησης είναι αμετάβλητο, είναι τελείως διαφορετική από αυτές που έχουν σκιαγραφηθεί προηγουμένως. Τα καλλολογικά στοιχεία που χρησιμοποιεί ο αφηγητής-περιπατητής τονίζουν τα χαρακτηριστικά του νέου τοπίου, την υγρασία, τη δυσωδία και τη μονοτονία του, φέρνοντας στο φως τις πολυδιάστατες δυσαναλογίες της αστικής γεωγραφίας.

Η Βάθεια και το νεκροταφείο της παραλληλίζονται με αγρούς -«Ουχί ολιγώτερον της τοποθεσίας αγροτική είναι και του νεκροταφείου η όψις»⁴²-, παραπέμποντας, με κάποια ειρωνική διάθεση, «στη συμβατική αναζήτηση του *rus in urbe*»⁴³, η οποία ανταποκρινόταν στην προτίμηση των αστών σε υγιεινούς τόπους αναψυχής, περιφραγμένους κήπους και ιδιωτικό πράσινο εντός των ορίων του μητροπολιτικού χώρου⁴⁴. Ο αγρότοπος όμως της Βάθειας δε μπορεί σε καμία περίπτωση να προσφέρει ευεξία, αφού συντείνει στην αποσύνθεση. Επιπλέον, η ανάγνωση της επιτάφιας ποίησης ανακαλεί δημοτικά μοιρολόγια, απηχώντας τη στερεότυπη εξίσωση του νεκροταφείου με περιβόλι του Χάρου και κατ' επέκταση τις θεμελιώδεις αντιθέσεις που χαρακτηρίζουν ένα νεκροταφείο και ένα περιποιημένο κήπο. Εξάλλου, ο αφηγητής ενημερώνει τον αναγνώστη στην αρχή του διηγήματος για την κατάσταση που επικρατεί στο νεκροταφείο, έτσι ώστε να μην αποκτήσει ο περίπατός του τη γεύση «αισθηματικής τινος γλυκαναλατίας»⁴⁵: «Η εντύπωσις αγρού είναι τοιαύτη,[...] ώστε εξέλαβα μακρόθεν ως πεπόνια δύο ή τρία λευκάζοντα μεταξύ του χόρτου κρανία».⁴⁶

Αξιοσημείωτη είναι η αυξημένη θνησιμότητα των νέων ανθρώπων, κατά κύριο λόγο των γυναικών - «Εξαιρετικώς ανθηρόν είναι του Χάρωνος της Βάθειας το χαρέμι!»⁴⁷ -, του λαϊκού άστεως, γεγονός που αποδίδεται στις άθλιες συνθήκες υγιεινής των συνοικιών των κατώτερων στρωμάτων: «Το πλήθος των προώρων θανάτων πρέπει ν' αποδοθή εις το ότι έκτακτος και δι' αυτάς τας Αθήνας είναι της συνοικίας η ρυπαρότης και πνιγηρότεραι αι αναθυμιάσεις».⁴⁸ Η πρόσφατη επέκταση των τάφων που καταλαμβάνουν τον εναπομείναντα χώρο πρασίνου - «[...] ο πληθυσμός των νεκρών ήτο τετραπλάσιος και οι σταυροί τόσον πυκνοί, ώστε ολίγος

⁴¹ Γεωργία Γκότση, *Η ζωή εν τη πρωτευούση*, Νεφέλη, Αθήνα 2004, σ. 163.

⁴² Εμμανουήλ Ροΐδης, ό. π., σ. 120.

⁴³ Γεωργία Γκότση, ό. π., σ. 164.

⁴⁴ ό. π., σ. 164.

⁴⁵ Εμμανουήλ Ροΐδης, ό. π., σ. 118.

⁴⁶ ό. π., σ. 120.

⁴⁷ ό. π., σ. 121.

απέμενε τόπος εις τα χαμόμηλα και τας ακάνθας»⁴⁹ – αντικατοπτρίζει την παθογόνο κατάσταση των υποβαθμισμένων περιοχών της πρωτεύουσας.

Όπως σημειώνει ο Παντελής Βουτουρής, το νεκροταφείο της πόλης λειτουργεί ως μεταφορικό υποκατάστατο του ευρύτερου αστικού χώρου. Η αρκτική περιγραφή του νεκροταφείου και των εγκαταλειμμένων τάφων προμηνύει το κυρίαρχο θέμα της αφήγησης και ειδικότερα τους απανωτούς θανάτους που αποδεκατίζουν την οικογένεια του νεκροθάφτη. Κατά συνέπεια, η πόλη καθίσταται ανάπτυγμα ή μεγέθυνση της αρκτικής εικόνας του νεκροταφείου, ένα απέραντο νεκροταφείο στο οποίο ενταφιάζονται τα όνειρα και οι ίδιοι οι άνθρωποι.⁵⁰

Μνήμες του παρελθόντος έρχονται στο νου του αφηγητή, όταν συναντά τυχαία στο νεκροταφείο το συντοπίτη του. Το παρελθόν συνδέεται με τις χαρές της νεανικής ηλικίας και ειδικότερα με τις τέρψεις της ζωής: «Η αναπαράστασις αυτή συνεδέετο με φαιδράς εκδρομάς εις την Δελαγράτσιαν, με λουτρά εις θάλασσαν χλιαράν και εύθυμα έπειτα προγεύματα εις γειτονικόν κήπον με ψάρια τηγανητά, νεόκοπα σύκα, χλωρόν τυρίον και εύμορφον οικοκυράν προσφέρουσα πάντα ταύτα. [...] Ο άνθρωπος εκείνος μου ενθύμιζε τας φαιδροτάτας της πρώτης μου νεότητος ημέρας»⁵¹. Η αναπόληση αυτή όμως μοιάζει περισσότερο επώδυνη παρά εξευμενιστική. Η διάσταση που υπάρχει ανάμεσα στην πρωτεύουσα και το νησί καταδεικνύει τα προβλήματα του παρόντος παρά ανασυγκροτεί μια ευτυχή εικόνα του παρελθόντος. Στη σύγκριση των δύο κήπων, του νεκροταφείου και της Σύρου, συμπυκνώνεται η απόσταση μεταξύ του φιλόξενου μικρόκοσμου του νησιού και της απρόσωπης και αφιλόξενης κοινωνίας της πόλης. Η ποιοτική διαφορά που χαρακτηρίζει το εύοσμο χώμα της νήσου και το άγονο έδαφος του νεκροταφείου αντιπαραβάλλει, αντίστοιχα, το νησί με την άνθηση και την ανάπτυξη και το άστν με το μαρασμό και τη στειρότητα.

Η ζωή στην υπαίθρια Σύρο επικροτείται, χωρίς όμως να εξιδανικεύεται, γιατί προφυλάσσει και δεν καταρρακώνει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, όπως η ζωή στην πρωτεύουσα. Παρά τις στερήσεις και τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε ο Αργύρης, ο κεντρικός χαρακτήρας του διηγήματος, βίωνε τις χαρές μιας μεγάλης οικογένειας, την εκτίμηση και το σεβασμό των συμπατριωτών του και τα αγαθά της ιδιοκτησίας του. Από τη στιγμή όμως που η πολιτική διαφθορά, ειδικά με τη μορφή των πελατειακών

---

⁴⁸ ό. π., σ. 121.

⁴⁹ ό. π., σ. 123.

⁵⁰ Παντελής Βουτουρής, ό. π., σ. 269.

σχέσεων που αντιπροσωπεύει ο Αθηναίος συνταγματάρχης, παρουσιάζεται στην κοινωνία του νησιού και τον απομακρύνει από την καθημερινότητα της αγροτικής ζωής, αρχίζουν οι ατυχίες του, τις οποίες και εξιστορεί στον αφηγητή παρά την απροθυμία του τελευταίου να τον ακούσει –«Καθώς όλοι οι κακότυχοι, είχε κ' εκείνος μεγάλην όρεξιν να μου διηγηθή την θλιβεράν του ιστορίαν. Αλλ' είχαν ήδη νυκτώσει, ο καιρός ήτον άσχημος και εκατοίκουν μακράν».⁵²

Η πολιτική διαφθορά και οι καταχρήσεις των εκπροσώπων της κρατικής εξουσίας αποτελούν ζωντανή πραγματικότητα καθ' όλη τη διάρκεια του διηγήματος και είναι αυτές που οδηγούν το νεκροθάφτη και την οικογένειά του στην απόλυτη παρακμή. Η μετατροπή του περιβολιού του σε εκλογικό κέντρο για την προώθηση των συμφερόντων του Αθηναίου πολιτευτή αποτελεί το πρώτο βήμα προς την ολοκληρωτική φθορά του. Για όσο χρονικό διάστημα έχει τη δυνατότητα να επωφελείται με αντάλλαγμα την ψήφο του, έχει και τη δύναμη να προστατεύεται απέναντι στις αυθαιρεσίες του συστήματος. Όταν όμως μεταναστεύει στο διευρυνόμενο και πολυπληθή χώρο της πρωτεύουσας, η προηγούμενη σχέση εξάρτησης μεταξύ επαρχιώτη, τοπικής κοινωνίας και πολιτικών αξιωματούχων χάνει την ισχύ της, υποβάλλοντας τον ίδιο και την οικογένειά του σε μια σειρά δυσάρεστων καταστάσεων.

Η κακοήθεια των εκπροσώπων της κρατικής εξουσίας του αστικού άστεως αποτελεί επαναλαμβανόμενο στόχο της ροϊδειακής κριτικής. Οι κρατικοί λειτουργοί, κάθε φορά που πεθαίνει κάποιο από τα παιδιά του Αργύρη, όχι μόνο δεν μεριμνούν για τα πιο ευπαθή μέλη του πληθυσμού αλλά επιτρέπουν και υποθάλλουν συνειδητά την κακομεταχείρισή τους. Κατά συνέπεια, ο νεκροθάφτης θα χάσει τέσσερα παιδιά από τύφο, γιατί οι κρατικές υπηρεσίες δεν προχωρούν στη λήψη των απαραίτητων κανόνων υγιεινής. Θα βρει επίσης τον έναν του γιο σκοτωμένο από το χτύπημα ενός ασυνείδητου αμαξά και θα μάθει πως ο άλλος του γιος πέθανε από τις κακουχίες στο μέτωπο, ενώ η κόρη που του απόμεινε από τα οκτώ παιδιά του, θα πεθάνει λόγω της βάνανσης συμπεριφοράς ενός λοχία, ο οποίος και δε θα τιμωρηθεί για το έγκλημα που διέπραξε χάρη στη βουλευτική προστασία που του παρέχεται: «Τους ιατρούς εσυντρόφευεν ο αστυνόμος. Αφού έφυγαν εκείνοι, άρχισε να μου λέγη πως ο Μείντανός είναι αχρείος, που έχει στη ράχι του κατηγορίες για βιασμούς και φόνους. Τον προστατεύει όμως ο βουλευτής Σύρου, που τον εγλύτωσε δύο φορές, και θα ήτο

---

⁵¹ Εμμανουήλ Ροϊδης, ό. π., σ. 124, 125, 126.

⁵² ό. π., σ. 125.

τρέλλα να τα βάλω μ' ένα συνταγματάρχη και υπουργικό βουλευτή, τώρα μάλιστα που άρχισαν οι δουλειές της Κυβερνήσεως να στραβώνουν και τον έχουν ανάγκη. [...] Τον Μείντανό τον έκρυπτεν ο βουλευτής τρεις ημέρες εις το υπόγειο του σπιτιού του, έπειτα τον έκαμε να δραπετέψη». ⁵³ Θα πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι εμμέσως προστασία χορηγείται και στους αμαξάδες, οι οποίοι στο πέρασμά τους χτυπούν θανάσιμα πολλούς πεζούς, τρέχοντας σαν «κυνηγημένοι λαγοί» και παραμένουν παρ' όλα αυτά ατιμώρητοι : «Γιατί όμως να μη κάμη το κέφι του κι ο αμαξάς, αφού έχει κ' εκείνος προστασία, το δικαίωμα να μας σακατεύη με το αμάξι του...;». ⁵⁴

Η αστική συγκέντρωση του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα μετέβαλε τις ανθρώπινες σχέσεις και την ταυτότητα του πληθυσμού. Οι κάτοικοι της πόλης δεν ξεχωρίζουν ως άτομα με ιδιαίτερη προσωπικότητα, αλλά συγκροτούν την ανομοιογενή και άμορφη μάζα του ανώνυμου πλήθους. ⁵⁵ Η ανωνυμία του αστικού περιβάλλοντος αποδιαιρώνει την αίσθηση οικειότητας με τα γύρω πρόσωπα και ο μετανάστης μεταβάλλεται σ' έναν ακόμη ξένο, απομονωμένο μέσα σε μια αχανή και άξενη πόλη. Το βασικότερο όμως είναι ότι η ένταξη στην αστική μάζα έχει ως άμεσο αποτέλεσμα παράλληλα με την εξαφάνιση της προσωπικότητας του ατόμου και την απώλεια της πολιτικής του ταυτότητας. Οι υποσχέσεις που του μοίραζε ο συνταγματάρχης -«Με πολλά λοιπόν καλοπιάσματα και γλυκά λόγια μου επρότεινε ο υποψήφιος να γίνω κομματάρχης του και αντιπρόσωπος στην κάλη του, κ' έπειτα θα μου έκαμνεν ό,τι ήθελα. Θα με διώριζε σε καλή θέσι, εδώ ή στην Αθήνα, θα εγλύτωνε τον κουνιάδό μου που είχαν στην φυλακή για λαθρεμπόριο, θα έβαζε το γυιο μου υπότροφο και δεν θυμούμαι πόσα άλλα, που μ' έκαναν να βλέπω στον ύπνο μου λαγούς με πετραχήλια.» ⁵⁶ - αποδείχθηκαν ανεδαφικές, καθώς στην Αθήνα ο Αργύρης δε μπορούσε να απειλήσει με την ψήφο του τη δύναμή του και γενικότερα να αποβεί ωφέλιμος για τα σχέδιά του. Όπως χαρακτηριστικά του επισημαίνει και ο ξενοδόχος: «Εκείνους που μένουν εις την Σύρα, τους έχει ανάγκη για την επιρροήν του, ενώ συ εδώ τι καλό ή κακό μπορείς να του κάμης, έρημος σε ξένο τόπο;». ⁵⁷

Το συναίσθημα της μοναξιάς, της αποξένωσης και της απομόνωσης που επιβάλλει ο αστικός χώρος επιβαρύνει η οικονομική εξαθλίωση. Ο Αργύρης και η οικογένειά του τοποθετούνται στο περιθώριο σε μεγαλύτερο βαθμό, όταν χάνουν την

---

⁵³ ό. π., σ. 143, 144.

⁵⁴ ό. π., σ. 138.

⁵⁵ Αθηνά Γεωργαντά, ό. π., σ. 638.

⁵⁶ Εμμανουήλ Ροΐδης, ό. π., σ. 127, 128.

⁵⁷ ό. π., σ. 131.

περιουσία τους στο Χρηματιστήριο, όπου είχαν εμπλακεί εξαιτίας των συμβουλών του Αθηναίου πολιτευτή: «Τότε μ' εσυμβούλεψε να πουλήσω αμπέλια και βάρκες και ν' αγοράσω κάτι μετοχές της Πελοποννήσου που επουλούσε εις το Χρηματιστήριον ο ανταποκριτής κάποιου Γούστα από την Αθήνα».⁵⁸ Η τύχη τους συνοψίζει τις ταλαιπωρίες πολλών επενδυτών της εποχής –και του ίδιου του Ροΐδη που καταστράφηκε οικονομικά στα 1873, μέσα στην κορύφωση των Λαυρεωτικών, της μανίας που είχε πιάσει τους Αθηναίους με τις μετοχές της Εταιρίας του Λαυρίου⁵⁹-, οι οποίοι, απροστάτευτοι όπως ήταν απέναντι στις κερδοσκοπικές δραστηριότητες, έχασαν όλες τις οικονομίες τους. Η δυσκολία εύρεσης εργασίας, ιδίως για όσους δεν διαθέτουν τις αναγκαίες πολιτικές γνωριμίες, επιδεινώνει ακόμη περισσότερο την κατάσταση. Ο περιβολάρης της Σύρου υποβιβάζεται αρχικά σε αχθοφόρο-όπως αναφέρει με ιδιαίτερη αγανάκτηση: «Ο πρώτος της Σύρας λεβέντης έγινα χαμάλης»⁶⁰ - και τελικά σε νεκροθάφτη παρά το γεγονός ότι το συγκεκριμένο επάγγελμα έρχεται σε απόλυτη αντίθεση με τη νοοτροπία του ίδιου και του νησιού του: «Η τέχνη δεν μου άρεσε καθόλου. Ξέρεις πως εμείς οι Συριανοί δεν αγαπούμε να έχουμε πολλά ανακατώματα με τους αποθαμένους και το βράδυ αλλογυρίζομεν για να μην περάσωμεν απ' εμπρός από νεκροταφείο. Τες σαβανώτρες και τους νεκροθάπτες τους φέρνουμε όλους απ' έξω, από τη Μύκονο ή τη Σαντορίνη, γιατί παρά να μαλάζη νεκροκρέββατα και κουφάρια θα προτιμούσε και ο πιο ξεπεσμένος Συριανός να μαζεύη καβαλλίνα».⁶¹ Και από τις δύο νέες δουλειές αποκομίζει ελάχιστα χρήματα, εργάζεται σκληρά και ταυτόχρονα στιγματίζεται ως χειρώνακτας, ως μέλος μιας ταξικά κατώτερης ή ειδικούς ανθρώπινης κατηγορίας⁶²: «Από νοικοκύρης, νεκροθάπτης. Άσχημη αλλαξιά!».⁶³

Την κοινωνική ανισότητα επιβεβαιώνει και η γεωγραφική οργάνωση της πόλης. Η μετακίνηση της οικογένειας του Αργύρη από το ύψωμα του Ραγκαβά με το καθαρό αεράκι στα δύσοσμα χαμηλώματα της Βάθειας για να είναι πιο κοντά στο νεκροταφείο αλλά και να πληρώνει λιγότερο νοίκι είναι σύμφυτη με την πτωτική πορεία της οικονομικής του κατάστασης και της επαγγελματικής του εξέλιξης.

Η περιγραφή της Βάθειας από το νεκροθάφτη είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική για τις άθλιες συνθήκες που επικρατούν στις συνοικίες των κατώτερων στρωμάτων

---

⁵⁸ ό. π., σ. 128.

⁵⁹ Κλέων Παράσχος, *Εμμανουήλ Ροΐδης*, Βασική Βιβλιοθήκη 20, Αθήνα, σ. 19.

⁶⁰ Εμμανουήλ Ροΐδης, ό. π., σ. 133.

⁶¹ ό. π., σ. 136.

⁶² Γεωργία Γκότση, ό.π., σ. 168.

του αθηναϊκού άστεως: «Περιπαίζετε τους Ζιώτες και τους Συριανούς, πώς κοιμούνται αγκαλιά με τα γουρούνια. Πες μου όμως αν είδες εκεί χειρότερα γουρουνοχώρια από τους φτωχικούς μαχαλάδες των Αθηνών ή άλλη τέτοια Βάθεια πουθενά; Το καλοκαίρι σκόνη με την κουτάλα, νερομαζώματα και λάσπη ως το γόνατο άμα στάξη ο ουρανός, και σε κάθε δρόμο μια φρακτή ή άφρακτη μάνδρα, ο απόπατος όλης της γειτονιάς! [...] Αντίκρυ μου έχω ένα χασάπη που σφάζει στη μέση του δρόμου ζώα μικρά και μεγάλα, γίδια, πρόβατα και βιδέλα, και τρέχουν πάντοτες δύο ποταμοί, ο ένας κόκκινος από αίμα, και ο άλλος πράσινος από κοπριά και χολή. Φωνάζουν οι γειτόνοι, μα τι μπορεί να κάμη η αστυνομία, αφού εις τον τοίχον του χασαπιού είναι κρεμασμένα χαντζάρια, καρυοφίλια, γιαταγάνια, κάμες, πάλες και κουμπούρες; Τέλειο οπλοστάσιο και στη μέση η εικόνα του Πρωθυπουργού δαφνοστεφανωμένη, σαν να σου λέγη ότι έχει ο φίλος του την άδεια να μας φέρη λοιμική. [...] Παραπέρα είναι μια αποθήκη κακογδαρμένα τομάρια, που αναγκάζουν να φράξη τη μύτη του οποίος δεν έχει συνάχι. Άλλη πληγή είναι ο μπακάλης και χειρότερο γουρούνι ο μανάβης. Και δεν είναι ένας ή δύο, αλλά είκοσι, πενήντα, εκατό, όλοι με προστασία και τόση μάλιστα, που ένα καλοκαίρι, που έτυχε να ήναι ολιγώτερο ή χειρότερο το νερό, μας επλάκωσε κοιλιακός τύφος και άρχισαν να πεθαίνουν σαν τες μύγες τα παιδιά».⁶⁴ Όπως καταδεικνύεται από τα παραπάνω, οι απαραίτητες συνθήκες υγιεινής απουσιάζουν πλήρως από αυτές τις περιοχές, δημιουργώντας σοβαρά προβλήματα διαβίωσης στους κατοίκους τους. Οι κρατικοί φορείς όχι μόνο αδιαφορούν γι' αυτήν την κατάσταση αλλά προστατεύουν και αυτούς που συμβάλλουν σ' αυτή και την καθιστούν αναμφίβολα μια ζωντανή πραγματικότητα, όπως για παράδειγμα ο χασάπης, ο μανάβης και ο μπακάλης.

Καθ' όλη τη διάρκεια της εξιστόρησης της περιπέτειας του Αργύρη στον αφηγητή του διηγήματος είναι έκδηλη η σημαντική κοινωνική απόσταση που χωρίζει τους δύο συνομιλητές. Χαρακτηριστικά, ο αφηγητής αδυνατεί να αναγνωρίσει το συμπατριώτη του, ο οποίος παραμορφωμένος από τις κακουχίες και τα βάσανα που έχει περάσει, μοιάζει περισσότερο με τους νεκρούς του κοιμητηρίου. Εάν οι ευχάριστες στιγμές που μοιράστηκαν στη Σύρο τους συνέδεσαν στο παρελθόν, στο παρόν στο αθηναϊκό άστυ οι δύο άνδρες βρίσκονται σε διαμετρικά αντίθετες θέσεις. Οι αποκλίσεις, που διέπουν την οπτική τους, υποδεικνύουν τις διαφορές που διακατέχουν τα ανώτερα και τα κατώτερα στρώματα του πληθυσμού.

⁶³ Εμμανουήλ Ροΐδης, ό. π., σ. 136.

⁶⁴ ό. π., σ. 137.

Επιπρόσθετα, η απροθυμία του αφηγητή να ακούσει τον συμπατριώτη του, οι αντιδράσεις στα παράπονα του νεκροθάφτη και τα άκαιρα σχόλιά του, όπως εκείνο που αντλαμβάνεται το μαρτύριο της πείνας ως ποιητική εικόνα («- Το όνειρο του ψωμιού το επήρες από την ‘Κόλασι’ του Δάντε»⁶⁵), τονίζουν την εθελοτυφλία του και κατ’ επέκταση την αδιαφορία με την οποία ένας ευκατάστατος αστός στεκόταν απέναντι στο δυσάρεστο θέαμα των εξαθλιωμένων φτωχών της πόλης. Οι απόκληροι του άστεως εκλαμβάνονται από τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις ως πολιτισμική ετερότητα, γεγονός που γίνεται αντιληπτό από τον ιδιαίτερα απόμακρο τρόπο του, με τον οποίο αντιμετωπίζει ο αφηγητής το συνομιλητή του. Αυτή η αποστασιοποίησή του, η οποία δείχνει να ταυτίζεται με άρνηση των κοινωνικών του ευθυνών, διογκώνεται για να επιφέρει την οργή και την αγανάκτηση του αναγνώστη, όπως και του νεκροθάφτη.⁶⁶

Ο νεκροθάφτης του διηγήματος όμως δεν στρέφεται εναντίον της πόλης αλλά εναντίον ενός προσωποπαγούς και, σε πολλές περιπτώσεις, καταπιεστικού πολιτικού συστήματος, που συμβάλλει καταλυτικά στην εξαθλίωση των λαϊκών στρωμάτων: «Μη το λες, μου είπεν, αυτό, γιατί δε σου κάμνει τιμή. Το «συ φταις γιατί μ’ είπιστεψες» άφησέ το εις τους λωποδύτες του χρηματιστηρίου. [...] Όσον πλέον κουτός, άκακος και απονήρευτος είναι ο λαός, τόσον περισσότερον έπρεπε να τον συμπαθούν και να τον λυπούνται, αντί να νομίζουν πως η κουταμάρα και η καλωσύνη του, τούς δίδει το δικαίωμα να τον γδαίρνουν ως το κόκκαλο, να τον καταδικάζουν εις την βρώμα, την αρρώστια και την ατιμίαν».⁶⁷ Ο Ροΐδης λοιπόν δεν χρησιμοποιεί εδώ το αντιθετικό ζεύγος της πόλεως που εξαθλιώνει και διαφθείρει τον άνθρωπο και της υπαίθρου που τον αναγεννά και τον ηθικοποιεί για να αποκηρύξει την πόλη, αλλά για να καταγγείλει την κατάχρηση της εξουσίας από την πλευρά των ηγετικών ομάδων. Άλλωστε, για εκείνον, το κακό που εμπεριέχει το αθηναϊκό άστυ δεν είναι αυτοφυές αλλά προϊόν καλλιέργειας. Το άστυ μετατρέπεται σε μολυσματική περιοχή, επειδή γίνεται το κέντρο ενός μηχανισμού εξουσίας, τον οποίο οι πολίτες μπορούν να ελέγξουν σε πολύ μικρό βαθμό και στον οποίο οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί δεν επιδεικνύουν πειθαρχία.⁶⁸

Αφήνει επίσης να εννοηθεί ότι για να προοδεύσει μια κοινωνία οφείλει να προστατεύει και να μεριμνά για το καλό όλων των μελών της, προτρέποντας τις

⁶⁵ ό. π., σ. 134.

⁶⁶ Γεωργία Γκότση, ό. π., σ. 170.

⁶⁷ Εμμανουήλ Ροΐδης, ό. π., σ. 146.

ιθύνουσες τάξεις να ενδιαφερθούν για τους απόκληρους του άστεως που υποφέρουν και ζουν στα όρια της ανέχειας και να μην επαναπαύονται στη δική τους άνεση και στο δικό τους πλούτο, καθώς φέρουν και αυτοί μερίδιο ευθύνης γι' αυτή τη δυσάρεστη κατάσταση. Η ανάγκη προστασίας του λαού και των κοινοβουλευτικών αρχών υπογραμμίζεται επανειλημμένα, καθώς ο σεβασμός τους αποτελεί μια από τις προϋποθέσεις που κατευθύνουν στην κοινωνία πολιτών. Για να κατορθώσει η Αθήνα να εξασφαλίσει στους κατοίκους της μια πιο ικανοποιητική, πιο ευχάριστη και πιο αξιοπρεπής διαβίωση, καθίσταται απαραίτητη η παρέμβαση ενός εκσυγχρονισμένου, ευνομούμενου και χωρίς διακρίσεις Κράτους.

Από την περιπέτεια του νεκροθάφτη διαφαίνεται ακόμη πως η άνιση εφαρμογή των νόμων και η κατάχρηση της εξουσίας εντείνουν τον κίνδυνο των λαϊκών αντιδράσεων. Γιατί, αν και ο νεκροθάφτης ενώ βρισκόταν σε απόγνωση, δεν κατέφυγε εντέλει στο έγκλημα σε βάρος του βουλευτή από τη Σύρο, χάρη στην ανώτερη αίσθηση ανθρώπινης αξιοπρέπειας που τον διέκρινε, η επιθυμία του για εκδίκηση υποδηλώνει πως η απελπισία μπορεί να μεταβληθεί σε εξέγερση⁶⁹, γεγονός το οποίο καθιστά επιτακτική ανάγκη την άμεση επίλυση του προβλήματος, έτσι ώστε να αποφευχθούν τα χειρότερα.

Στο *Παράπονο του νεκροθάπτου* είναι έκδηλη η δυσαρέσκεια του Ροΐδη για τη ζοφερή κατάσταση που επικρατεί στην Ελλάδα του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα και κατ' επέκταση στην ελληνική πρωτεύουσα. Η πλούσια δυτική παιδεία που έχει λάβει και οι εμπειρίες του από την κοσμοπολίτικη ζωή διογκώνουν την απογοήτευσή του. Η σύγκριση της Ελλάδας με την Ευρώπη είναι για εκείνον μια οδυνηρή σύγκριση.

Σύμφωνα με το Δημήτρη Τζιόβα, ο Ροΐδης υπήρξε, μαζί με τους Κοραή, Σκληρό και Ψυχάρη, κύριος εκφραστής ενός διανοητικού ρεύματος της νεότερης Ελλάδας, ενός ρεύματος που αντιπροσώπευε την κίνηση από τα έξω προς τα μέσα, που θα αντιστοιχούσε, όπως έλεγε χαρακτηριστικά ο Κοραής, σε ένα είδος «μετακένωσης» από την Ευρώπη προς την Ελλάδα. Οι βασικοί εκπρόσωποί του ήταν υπέρμαχοι του εξευρωπαϊσμού, της προόδου και του αστικού εκσυγχρονισμού και απέβλεπαν στη βελτίωση και την προκοπή του κράτους. Το ρεύμα αυτό αντιπροσώπευε τη ροπή προς τη νεωτερικότητα, τον παντός είδους πραγματισμό και εκσυγχρονισμό (κοινωνικό, γλωσσικό, θρησκευτικό). Στα πλαίσια αυτού του

---

⁶⁸ Γεωργία Γκότση, ό. π., σ. 171, 172.

⁶⁹ ό. π., σ. 171.

κλίματος, οι αναντιστοιχίες ανάμεσα στην Ευρώπη και την Ελλάδα αλλά και στην πραγματικότητα και το όραμα οδήγησαν στην επίκριση της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων.⁷⁰

Γενικότερα, το *Παράπονο του νεκροθάπτου* καταγράφει την έντονη κινητικότητα της ελλαδικής κοινωνίας στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, την μετανάστευση στην πόλη, το πέρασμα από τη μικρή οικογενειακή ιδιοκτησία και την ενασχόληση με τη γεωργία στην τριτογενή απασχόληση, από την τοπική κοινότητα όπου όλοι γνωρίζονται μεταξύ τους, στην αφάνεια και την ταξική διαστρωμάτωση του άστεως, καθώς και την εξάρτηση της οικονομικής ζωής της χώρας από τη συγκεντρωτική εξουσία της Αθήνας. Η περιπέτεια του νεκροθάπτη συνοψίζει τις ιδιαίτερες αντιξοότητες που αντιμετώπιζαν οι εσωτερικοί μετανάστες στην πρωτεύουσα, την οποία φεύγοντας από τον τόπο τους θεωρούσαν ονειρικό προορισμό. Καθοδηγούμενοι από την έντονη επιθυμία τους για κοινωνική άνοδο και υλικές ανέσεις, τις οποίες πίστευαν πως θα αποκτήσουν στην Αθήνα, μετοικούσαν σ' αυτήν και δεν αργούσαν να έρθουν αντιμέτωποι με τη σκληρή πραγματικότητα, καθώς με μεγάλη δυσκολία κατάφερναν να επιβιώσουν και προσαρμοστούν στο νέο τους περιβάλλον. Παρουσιάζεται δηλαδή ο παρασιτικός και μη παραγωγικός τρόπος ένταξης του πληθυσμού της περιφέρειας στην Αθήνα και η πορεία εξαθλίωσης που βιώνει ένα κομμάτι αυτού του πληθυσμού ως άμεσο επακόλουθο της δυσλειτουργίας του κρατικού μηχανισμού.⁷¹

Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά η Αθηνά Γεωργαντά «ο νεκροθάφτης του Ροΐδη είναι ο νέος περιθωριακός κάτοικος της μητροπολιτικής πρωτεύουσας και ο σημαντικότερος τραγικός ήρωας στην αστική λογοτεχνία μας του 19^{ου} αιώνα».⁷²

---

⁷⁰ Δημήτρης Τζιόβας, *Κοσμοπολίτες και Αποσυνάγωγοι*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σ. 332, 333.

⁷¹ Αθηνά Γεωργαντά, ό. π., σ. 636.

2. Ιωάννης Κονδυλάκης, «Οι άθλιοι των Αθηνών»

Το μυθιστόρημα του Ι. Κονδυλάκη «Οι άθλιοι των Αθηνών» εντάσσεται αναμφισβήτητα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, στην παράδοση της μυθιστορίας των Απόκρυφων. Γι' αυτό το λόγο κρίνεται σκόπιμο να σημειωθούν τα κύρια χαρακτηριστικά της εν λόγω αφηγηματικής κατηγορίας.

Η Μυθιστορία των Απόκρυφων έκανε την εμφάνισή της στην ελληνική λογοτεχνία λίγο μετά το 1845 και εξακολούθησε να επιβιώνει με τη μορφή του λαϊκού αναγνώσματος μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Ο όρος Μυθιστορία των Απόκρυφων ή, αλλιώς, Απόκρυφο Μυθιστόρημα, χρησιμοποιήθηκε σχετικά πρόσφατα από τη νεοελληνική κριτική για να χαρακτηρίσει μια ομάδα μυθιστορημάτων, τα οποία παρ' όλες τις μεταξύ τους διαφορές, τοποθετούν τη δράση τους στα αστικά κέντρα της εποχής και εστιάζουν τον κοινωνικό τους προβληματισμό στην ανηθικότητα και τη διαφθορά των ανώτερων οικονομικά και κοινωνικά στρωμάτων και την εξαθλίωση των απόρων και των αδυνάμων. Οι συγγραφείς τους έχουν ως επιδιωκόμενο σκοπό τη δριμύτατη επίκριση φαινομένων κοινωνικής έκλυσης και την πρόταση αποτελεσματικών λύσεων, κατά κύριο λόγο στο πλαίσιο ενός πατερναλιστικού σοσιαλισμού με απώτερο αίτημα την κοινωνική δικαιοσύνη και την προστασία των ανίσχυρων και πενήτων. Το είδος της ασκούμενης κριτικής και τα προτεινόμενα μέτρα εξυγίανσης της κοινωνικής παθογένειας, μέτρα τα οποία εμπνέονται από την ανθρωπιστική κληρονομιά του διαφωτισμού αλλά, ταυτόχρονα προσδιορίζονται και από το πνεύμα της αστικής ιδεολογίας και της χριστιανικής ηθικής, μοιάζουν να ανταποκρίνονται στις πεποιθήσεις και τις προσδοκίες μιας μεσαιάς κοινωνικής μερίδας, που πιθανότατα συγκροτούσε και το αναγνωστικό κοινό της μυθιστορίας των Απόκρυφων.⁷³

Η ένδειξη «απόκρυφα» που παρουσιάζεται συχνά στον τίτλο των Απόκρυφων μυθιστορημάτων, προέρχεται από κείμενα θρησκευτικού περιεχομένου και επιλέγεται τώρα για να αποδώσει το γαλλικό *mystères* ή το αγγλικό *mysteries* Η λέξη αναφέρεται στην αποκάλυψη των αθλιότητων που παραμένουν κρυμμένες από τα μάτια του αστού κάτω από την ακτινοβολία

⁷² ό. π., σ. 636.

⁷³ Το ελληνικό απόκρυφο μυθιστόρημα του 19^{ου} αιώνα, *Αντί*, Τεύχος 641, Αθήνα 1 Αυγούστου 1997, σ. 4.

επιφάνεια της πολιτισμικής προόδου. Η βασική αντιδιαστολή απόκρυφου-φανερού εμπερικλείει μια σειρά από συνδηλώσεις και υποδηλώσεις που σε πολλές περιπτώσεις παραπέμπουν στις χριστιανικές έννοιες του σκότους και της άγνοιας και του φωτός και της αποκάλυψης αντιστοίχως, με τις οποίες συνδέεται άμεσα ο όρος «απόκρυφον».⁷⁴

Οι ελληνικές μυθιστορίες Απόκρυφον ορίζονται από τις ευρύτερες συντεταγμένες των ευρωπαϊκών, υπό την επίδραση των οποίων γράφονται. Στον ευρωπαϊκό χώρο, η μυθιστορία Απόκρυφον εμφανίζεται γύρω στη δεκαετία του 1830, με κείμενα όπως οι «Αναμνήσεις»(1828) του αστυνομικού, πρώην λωποδύτη Vidocq, διαμορφώνεται όμως στα μέσα της επόμενης δεκαετίας. «Τα μυστήρια των Παρισίων» του Sue και «Τα μυστήρια του Λονδίνου» του G.W.M. Reynolds παρουσιάζουν τεράστια επιτυχία και συνθέτουν ένα μυθιστορικό πρότυπο, που θα το μιμούνται για πολλά χρόνια συγγραφείς στην Ευρώπη και την Αμερική. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι για τα ελληνικά απόκρυφα μυθιστορήματα το κύριο πρότυπο υπήρξε το έργο «Τα μυστήρια των Παρισίων» του Ευγένιου Σύη.⁷⁵

Η μυθιστορία Απόκρυφον γνωρίζει ιδιαίτερη άνθηση σε μια περίοδο που η τάχιστα και ανεξέλεγκτη ανάπτυξη των πόλεων δημιουργούν στον κάτοικό τους την αίσθηση ότι διαμένουν σε έναν χώρο ανοίκειο και χαώδη. Οι συνεχείς κοινωνικές αναστατώσεις καλλιεργούν το φόβο μιας συννομωσίας ή λαϊκής ανταρσίας κατά του αστικού καθεστώτος και προκαλούν την ταύτιση των εργατικών με τις επικίνδυνες τάξεις. Ο δημόσιος χώρος εμφανίζεται ως μια ανεξιχνίαστη απειλή, διογκώνοντας στον αστό την ανάγκη της εχεμύθειας και της προφύλαξης από το πλήθος των αγνώστων που υπάρχουν γύρω του. Η συγκάλυψη της αληθινής ταυτότητας του ατόμου στο δημόσιο βίο του οξύνει τη διάσταση ανάμεσα στο φαινομενικό και στο πραγματικό, που θα χαρακτηρίζει στο εξής τη σκέψη και τη λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα. Η αδυναμία αποκρυπτογράφησης και απόλυτης γνώσης του δημόσιου χώρου καταδεικνύει την αντίθεσή του με τον οικείο, ασφαλή και σταθερό ιδιωτικό, αυξάνοντας παράλληλα την επιθυμία διερεύνησής του, επιθυμία την οποία εκπληρώνει η μυθιστορία Απόκρυφον, αφού αναλαμβάνει να εκθέσει αυτήν την άγνωστη

---

⁷⁴ Γεωργία Γκότση, *Η ελληνική μυθιστορία Απόκρυφον του 19^{ου} αιώνα*, Αντί, Τεύχος 641, Αθήνα Ι Αυγούστου 1997, σ. 7.

⁷⁵ ό. π., σ. 8, 9.

πλευρά του αστικού κόσμου που κυριαρχεί στις απόμερες γειτονιές της πόλης ή στα άδυτα του ιδιωτικού βίου.⁷⁶

Στην ελληνική περίπτωση, αξιοσημείωτη είναι η επιμονή των συγγραφέων στη ρεαλιστική απόδοση της πραγματικότητας, που δικαιολογεί και το απρεπές περιεχόμενο των μυθιστορημάτων. Επιπλέον, η αναφορά στα σύγχρονα κακώς κείμενα εμφανίζει κριτικό χαρακτήρα, αποσκοπώντας κατ' αυτόν τον τρόπο στο να προτρέψουν το κράτος αλλά και τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα να παρέμβουν και να προβούν στην υιοθέτηση και την εφαρμογή κατασταλτικών μέτρων, έτσι ώστε να θεραπευτεί ουσιαστικά αυτή η νόσος που ταλανίζει την ελληνική κοινωνία.

Η χαρακτηριστική εμμονή των ελληνικών απόκρυφων μυθιστορημάτων στην αναπαράσταση της ζωής του υποκόσμου και γενικά των πιο σκοτεινών όψεων της αστικής ζωής προξένησε από μετρημένες έως βίαιες αντιδράσεις. Πολλοί διακήρυσσαν ότι η άντληση των θεμάτων από τη ζωή ανθρώπων που εμφανίζουν νοσηρά συμπτώματα και ζουν στο περιθώριο εθίζει τους αναγνώστες στη διαφθορά και σε καμία περίπτωση δεν λειτουργεί αποτρεπτικά. Οι συγγραφείς των συγκεκριμένων έργων δικαιολογούν αυτό το εγχείρημά τους, προβάλλοντας ως βασικό επιχείρημα τον ηθοπλαστικό, σωφρονιστικό και παιδευτικό χαρακτήρα των συγγραμμάτων τους. Καταδεικνύοντας τα έλκη της ελληνικής κοινωνίας και τη διαφθορά των ηθών, συμβάλλουν στην αντιμετώπιση των προβλημάτων και στον παραδειγματισμό των αναγνωστών. Η εγκυρότητα μάλιστα των μυθιστοριών τους, και κατά συνέπεια και του παιδαγωγικού τους ρόλου, στηρίζεται στο γεγονός ότι απεικονίζουν αληθινές σκηνές της κοινωνικής ζωής και πραγματικούς ανθρώπινους χαρακτήρες και όχι πλάσματα της φαντασίας. Άξιο παρατήρησης είναι επίσης και το ότι η ευθύνη του ηθικού ξεπεσμού αποδίδεται στην παρηκμασμένη αστική κοινωνία και στους ατελέσφορους κοινωνικούς θεσμούς και όχι στους αυτουργούς των κάθε λογής εγκλημάτων, οι οποίοι και παρουσιάζονται ως θύματα του συστήματος.⁷⁷

Αυτή η επικέντρωση του ενδιαφέροντος των συγγραφέων των απόκρυφων μυθιστορημάτων στη ζωή του υποκόσμου -ληστείες και νυκτοκλοπές, κτηνώδη μέθη σε σκοτεινά καταγώγια, φόνοι, πορνεία – καταδεικνύει την επιρροή τους, σε

---

⁷⁶ ό. π., σ. 8.

⁷⁷ Παντελής Βουτουρής, *Ο Ιωάννης Σ. Ζερβός και το απόκρυφο μυθιστόρημα*, *Αντί*, Τεύχος 641, Αθήνα 1 Αυγούστου 1997, σ. 32.

μικρό ή σε μεγάλο βαθμό, από το κίνημα του νατουραλισμού. Ενδεικτική αυτής της διασταύρωσης του απόκρυφου μυθιστορήματος με το νατουραλισμό θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι *Άθλιοι των Αθηνών* του Ι. Κονδυλάκη. Όπως υποστηρίζει ο Παντελής Βουτουρής, το μυθιστόρημα αυτό φαίνεται να έχει αφομοιώσει βασικές αρχές της νατουραλιστικής θεωρίας του Ζολά, ενώ αντιθέτως δε θα μπορούσε να εκληφθεί ως «φόρος τιμής» στον Β. Ουγκώ, παρά την αρχική εντύπωση που δημιουργεί ο τίτλος του.⁷⁸

Σ' αυτό το σημείο κρίνεται απαραίτητο να διασαφηνιστεί ο όρος «νατουραλισμός». Πρόκειται για ένα λογοτεχνικό κίνημα με πανευρωπαϊκή και παγκόσμια απήχηση, που ξεκίνησε από τη Γαλλία, όπου είχε και τους σημαντικότερους εκπροσώπους του, όπως ο Ζολά, ο Γκυ ντε Μωπασσάν, Ο Ζυλ Βαλλές. Χρονολογικά συμπίπτει στη Γαλλία, με την πρώτη εικοσαετία της Τρίτης Δημοκρατίας, που εγκαθιδρύθηκε το 1871.⁷⁹

Στα πλαίσια του πολιτικού κλίματος της Τρίτης Δημοκρατίας ο νατουραλισμός θα αποτελέσει μια πρωτοπορία και όπως αναφέρει και ο Ζολά «η Δημοκρατία θα είναι νατουραλιστική ή δεν θα είναι».⁸⁰ Θα εκφράσει τον μέσο άνθρωπο του σύγχρονου κόσμου και θα στραφεί προς μια ωμή και συμπαθητική εικόνα της ταπεινής, χυδαίας και παθολογικής πραγματικότητας, τουλάχιστον στη μορφή που θα του δώσει ο συγγραφέας που ενσάρκωσε περισσότερο τον γαλλικό νατουραλισμό, ο Εμίλ Ζολά, ο οποίος με το μεγάλο μυθιστορηματικό κύκλο των Rougon-Macquart επιχειρεί να παρουσιάσει «τη φυσική και κοινωνική ιστορία μιας οικογένειας την εποχή της Δεύτερης Αυτοκρατορίας». Ο νατουραλισμός του Ζολά εμφανίζεται σαν προσπάθεια «επιστημονικής παρατήρησης των ανθρώπινων αντιδράσεων, δηλαδή με την αντικειμενικότητα και την αδιαφορία που μπορεί να έχει ο φυσιολόγος μπροστά σε ένα ζώο ή σε ένα φυτό. Η κυριαρχία του Ζολά θα κρατήσει στη Γαλλία περίπου ως το 1890.⁸¹

Στην Ελλάδα ο Ζολά έγινε για πρώτη φορά ευρύτερα γνωστός το 1880, όταν ο Ιωάννης Καμπούρογλου μετέφρασε τη *Νανά*, που τον ίδιο χρόνο είχε εκδοθεί και στη Γαλλία. Η μετάφραση της *Νανάς* δημιούργησε μεγάλο σκάνδαλο

⁷⁸ Παντελής Βουτουρής, *Ως εις Καθρέπτην*, Νεφέλη, Αθήνα 1995, σ.185, 186.

⁷⁹ Εγκυκλοπαίδεια Δομή, Εκδόσεις Δομή, τ.11, Αθήνα, σ.213.

⁸⁰ ό. π., σ. 213.

⁸¹ ό. π., σ. 214.

στην Ελλάδα και υπήρξε ένα από τα δημοφιλέστερα αναγνώσματα της εποχής.⁸² Εκπρόσωπος του νατουραλισμού στην ελληνικά πράγματα θα μπορούσε να θεωρηθεί ο Ανδρέας Καρκαβίτσας με τον Ζητιάνο (1897), αν και θα πρέπει να αποκλειστεί η άμεση επίδραση του Ζολά στον Έλληνα συγγραφέα.⁸³

Αναφορικά με τη μυθιστορία απόκρυφων, θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι οι συγγραφείς τους, στην προσπάθειά τους να σκιαγραφήσουν συνολικά τον αστικό χώρο, επιλέγουν μια επεισοδιακή πλοκή που αποτελείται από πολλαπλές, παράλληλα εξελισσόμενες, διασταυρούμενες και αλληλοδιακοπτόμενες ιστορίες. Όμως παρ' όλη τη φαινομενική πολυπλοκότητά της, η κύρια δομή των μυθιστοριών αυτών είναι μελοδραματική, η αφήγηση δηλαδή κινείται μεταξύ πραγματικού και εξωπραγματικού. Έχοντας ως σημείο αφετηρίας τις δυσκολίες και τις στέρσεις της καθημερινής πραγματικότητας, το μελόδραμα καθιστούσε το κοινό του με την τελική, ουσιαστικά εξωπραγματική, αποκατάσταση μιας ισορροπίας που διαχώριζε το καλό από το κακό, το ηθικό από το ανήθικο, την αθωότητα από τη διαφθορά. Ο ρεαλισμός της αθλιότητας δηλαδή λειτουργούσε ως εφιαλτήριο για την υπέρβασή της με τρόπο που επιβεβαίωνε την ηθικοδιδασκτική θέση των συγγραφέων ότι το κοινωνικό κακό είναι δυνατόν να διορθωθεί.⁸⁴

Σ' αυτό το πλαίσιο κινείται η παρουσίαση του αθηναϊκού βίου, ιδιωτικού και δημόσιου, την οποία αναλαμβάνουν να φέρουν εις πέρας οι *Άθλιοι των Αθηνών* του Ι. Κονδυλάκη. Το μυθιστόρημα αρχίζει με μια θεατρική μεταφορά, σε ένα κλίμα μυστηρίου, με την περιγραφή μιας βροχερής φθινοπωρινής μέρας, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στην εικόνα των εγκαταλειμμένων υπαίθριων θεάτρων της πόλης: «Τα υπαίθρια θέατρα είχαν εγκαταλειφθή και εκεί όπου προ ολίγων ημερών το άσμα και οι ακκισμοί της «τούμπλας» [...] προσείλκυε τα πλήθη εντός και εκτός των θεάτρων [...] -εκεί νέκρα τελεία τώρα επεκράτει. Και, αρθέντων των παραπετασμάτων και των φρακτών, απέπτη το μυστήριο όπερ μετά των φώτων και του ψιμυθίου απετέλει το γόητρον των περικλείστων εκείνων χώρων. [...] Όλα ήσαν εκτεθειμένα εκεί, εν απερικαλύπτω γυμνότητι, εν ελεεινή πενιχρότητι, μελαγχολικά και άνοστα, ως πάσα απογοήτευσις».⁸⁵

⁸² Αθηνά Γεωργαντά, «Ο διαβάτης» του Ροϊδη (1900). Ένας νέος ήρωας του αστικού χώρου και ένα κείμενο-απολογισμός στο τέλος του αιώνα, Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ. 646.

⁸³ Εγκυκλοπαίδεια Δομή, ό. π., σ. 214.

⁸⁴ Γεωργία Γκότση, ό. π., σ. 9.

⁸⁵ Ιωάννης Δ. Κονδυλάκης, *Οι Άθλιοι των Αθηνών*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, Τόμος Α, σ. 50.

Ο θεατρικός χώρος που περιγράφεται δεν περιλαμβάνει σαγηνευτικά σκηνικά, κουστούμια και φωτισμό, γεγονός το οποίο προειδοποιεί τον αναγνώστη για την απόκρυφη φύση του μυθιστορήματος. Ως ντετέκτιβ, ο παντογνώστης αφηγητής τρυπώνει στην ενδότερη πραγματικότητα της πόλης και ο αναγνώστης, όπως ακριβώς και ο θεατής μιας θεατρικής παράστασης, παρακολουθεί με έντονη κατάπληξη να διαδραματίζονται μπροστά του ανοίκεια τραγικά γεγονότα του κόσμου, του οποίου μέρος είναι και ο ίδιος. Το άστυ παρουσιάζεται πανοραμικά, αφού το μυθιστόρημα ζωγραφίζει αντιπροσωπευτικούς χαρακτήρες της πολύχρωμης ανθρωπογεωγραφίας της πόλης, μεγαλοαστούς, αστούς και φτωχούς εργαζόμενους, άνδρες, γυναίκες και παιδιά, καλύπτει τόσο την εξωτερική όσο και την εσωτερική πλευρά της αστικής ζωής, δίνει έμφαση στις αθλιότητες της χωρίς όμως να παρακάμπτει τις χάρες της.

Η καθολική αυτή θεώρηση του άστεως βασίζεται στην εξιστόρηση των βασάνων και των δυσκολιών δύο κυρίως ηρώων, μιας αγαθής και άδολης γυναίκας και ενός απροστάτευτου παιδιού, «δύο δηλαδή προσώπων που στην κοινωνική συνείδηση του 19^{ου} αιώνα αποτελούν τα πλέον ευάλωτα θύματα της πόλης»⁸⁶. Το πρώτο μέρος του μυθιστορήματος αναφέρεται στην περιπέτεια της Μαριώρας, μιας αγνής κοπέλας της ελληνικής επαρχίας, η οποία, θα μετοικήσει στην Αθήνα ελπίζοντας ότι εκεί θα συναντήσει τον άντρα των ονείρων της. Στη φαντασία της έχει δημιουργήσει μια παραμυθική εικόνα της πρωτεύουσας, η οποία όμως δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα: «[...] που έπρεπε να αναζητηθεί ο ιδεώδης εκείνος σύζυγος ο οποίος έμελλε να πραγματοποιήσει τα παρθενικά της όνειρα; Που αλλού παρά εις την Αθήνα, εις την πόλιν περί ης τόσα είχε ακούσει θαυμάσια και η οποία εν τη ζωηρά της φαντασία είχε περιβληθή την αίγλην των πόλεων της Χαλιμάς και των παραμυθιών, απαστράπτουσα εκ χρυσού και μαρμάρων; [...] αφηγήσεις μεγαλοποιημένα, ως είναι συνήθως αφηγήσεις γυναικών το μεν εκ ματαιότητος το δε εξ ανεπιγνώστου ροπής προς την ψευδολογίαν –εξήψαν την φαντασίαν της και ενέπλησαν την εύπιστον καρδίαν της χρυσών χμαίρων».⁸⁷

Η ηρωίδα, συμβαδίζοντας με τον στερεότυπο δρόμο που ακολουθούσαν πολλές σύγχρονές της γυναίκες, κυρίως επαρχιώτισσες, θα εργαστεί ως υπηρέτρια, εκτεθειμένη στις υλικές και ηθικές δυσκολίες που η ζωή στην

⁸⁶ Γεωργία Γκότση, ό. π., σ. 262.

⁸⁷ Ιωάννης Κονδυλάκης, ό. π., σ. 69, 70.

πρωτεύουσα διογκώνει ακόμη περισσότερο γι' αυτές τις αδύναμες και απροστάτευτες υπάρξεις.. Σύντομα θα ερωτευτεί τον Αριστοτέλη, έναν καλοντυμένο κουτσαβάκη, ο οποίος θα σκηνοθετήσει έναν ψεύτικο γάμο και θα την εγκαταλείψει λίγο αργότερα στη βαναυσότητα και την κτηνωδία των φίλων του, αφού έχει προηγουμένως απαγάγει την κόρη τους Τασούλα για να τη στείλει στο Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών. Η Μαριώρα, έπειτα από τις συνεχείς ταπεινώσεις και τα μαρτύρια που βίωσε, θα βρει ως μοναδική διέξοδο το πέρασμα στην τρέλα. Έτσι, θα νοσηλευτεί για μικρό χρονικό διάστημα στο φρενοκομείο της Κέρκυρας και θα φύγει από την αφιλόξενη πόλη βρίσκοντας καταφύγιο στη γαλήνη και την ηρεμία του γενέθλιου τόπου της.

Το δεύτερο μέρος παρουσιάζει την ιστορία του λουστράκου Τάσου από τη Μεγαλόπολη. Ύστερα από μια σειρά ατυχιών, ο Τάσος θα αποκτήσει σημαντική οικονομική επιφάνεια και θα ανέλθει κοινωνικά χάρη στην αρωγή του κ. Φλαμούρη, ενός εύπορου ομογενούς της διασποράς. Το έργο θα κλείσει έπειτα από χρόνια με το γάμο του Χαρίλαου (ενός ορφανού φτωχού φοιτητή που επίσης μετά από πολλές αναποδιές προόδευσε) με τη χαμένη κόρη της Μαριώρας, την οποία είχε βρει, προστατεύσει και φροντίσει ο Τάσος. Το τέλος του έργου προσφέρει στους αναγνώστες την ανακούφιση μιας ευτυχούς λύσης, ενώ παράλληλα ενοποιεί τα δύο μέρη του μυθιστορήματος. Εν τω μεταξύ, ο αναγνώστης έχει παρακολουθήσει από απόσταση ασφαλείας τους χαρακτήρες στις φτωχές κατοικίες των νοτιοδυτικών συνοικιών, στους νυχτερινούς δρόμους της Αθήνας και τα κακόφημα στέκια της πόλης, έχει επισκεφτεί τους τόπους διαμονής και αναψυχής των αστών και έχει έρθει σε επαφή με πολλούς και διαφορετικούς ανθρώπους του αστικού τοπίου, από τραμπούκους, κλέφτες, σωματέμπορους και προαγωγούς μέχρι αρχαιοκάπηλους, αστυνομικούς, νεόπλουτους και φιλόφιλους αστούς.

Τα πρόσωπα που επιλέγει ο Κονδύλακης για να αναπαραστήσει τη φυσική και ηθική εξαθλίωση που χαρακτηρίζει τον κόσμο των απόκληρων του αθηναϊκού άστεως, αγράμματοι, προληπτικοί, ανήθικοι, βίαιοι, απωθούν και προκαλούν δυσφορία, περιφρόνηση αλλά και φόβο στους αναγνώστες του μυθιστορήματος, κατά κύριο λόγο στους αστούς που αποστρέφονταν αυτήν την κατηγορία του πληθυσμού. Στα πρόσωπα της Μαριώρας και του τσαγκάρη, τα οποία αντιμετωπίζει με ιδιαίτερη συμπάθεια, εγκωμιάζει τη ζωή στην επαρχία και τις

(Εἰκὼν Λύτρα)

Ὁ δὲ Ἀριστοτέλης, καθήσας εἰς τὸ ἄλλο ἄκρον
τοῦ ἐδράνου... (σ. 183).

αρετές της, που, κάτω από τη διαβρωτική επίδραση του σκληρού, αφιλόξενου και ανταγωνιστικού κόσμου της πρωτεύουσας, τείνουν να εξαφανιστούν.

Οι *Άθλιοι των Αθηνών* ως μυθιστόρημα με διάχυτο ρεαλισμό παρουσιάζουν καταστάσεις της άμεσης ιστορικής πραγματικότητας. Αναπαριστούν με κριτική διάθεση την πολιτική διαφθορά και την κοινωνική εξαχρείωση που χαρακτηρίζουν την εποχή, προτείνοντας παράλληλα λύσεις που συντάσσονται με το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του εκσυγχρονιστή και ευρωπαϊστή Τρικούπη.⁸⁸

Μολονότι το μεγαλύτερο μέρος της πλοκής του μυθιστορήματος διαδραματίζεται την περίοδο 1872-1876, χρόνια εσωτερικών αναταραχών και αναμονών, τα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας εξακολουθούν να υφίστανται το 1894 -ίσως είναι και χειρότερα-, όταν γράφεται το μυθιστόρημα. Τα όσα περιγράφονται αφορούν, λοιπόν, όχι μόνο καταστάσεις του άμεσου παρελθόντος αλλά, σε ένα βαθμό, και του παρόντος. Η επικαιρότητα των θεμάτων άλλωστε είναι αναγκαία για την απήχηση και την επιτυχία ενός λαϊκού έργου.⁸⁹

Ένα από τα θέματα που θίγεται στους *Άθλιους των Αθηνών*, και που αποτελούσε ζωντανή πραγματικότητα του αθηναϊκού άστεως του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα, είναι η παιδική εργασία σε συνάρτηση με το φαινόμενο της σωματεμπορίας. Το φαινόμενο αυτό αφορούσε παιδιά που κατάγονταν κατά κύριο λόγο από την περιοχή της Μεγαλόπολης και των οποίων την εργασία είχαν μισθώσει συμπατριώτες τους που κατοικούσαν στην Αθήνα, οι λεγόμενοι «μάστοροι». Οι μάστοροι αυτοί έκαναν συμβόλαια με τους ενδεείς γονείς των παιδιών, προκαταβάλλοντάς τους γύρω στις 100 δραχμές ετησίως, αποκτώντας κατ' αυτόν τον τρόπο απόλυτα δικαιώματα πάνω στα παιδιά. Γίνονταν οι δεσπότες και οι τύρανοί τους. Ο Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», που ίδρυσε το 1872 τη Σχολή των Απόρων Παίδων, έχοντας ως απώτερο στόχο τον εξανθρωπισμό των φτωχών παιδιών, την ηθική κάθαρσή τους και τη μετατροπή τους σε πειθαρχημένους, έντιμους και επιμελείς εργάτες, επιδίωξε την απελευθέρωση αυτών των παιδιών, περιορίζοντας σημαντικά το φαινόμενο της παιδικής σωματεμπορίας.⁹⁰

⁸⁸ Γεωργία Γκότση, *Η ζωή εν τη πρωτευούση*, Νεφέλη, Αθήνα 2004, σ. 263.

⁸⁹ ό. π., σ. 264.

⁹⁰ Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1995, σ. 169.

Στα 1890 στο ζήτημα της σωματεμπορίας αναφέρεται ο Μ.Π. Λάμπρου στο πλαίσιο της ομιλίας του για το βίο και τα έθιμα των απόρων παιδών, επιχειρώντας παράλληλα τον απολογισμό του έργου της σχολής του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός». Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά, άλλοτε η σωματεμπορία είχε λάβει τέτοιες διαστάσεις στην Αθήνα -ο αριθμός των παιδιών που εργάζονταν υπό τέτοιες συνθήκες ανερχόταν σε περισσότερα από τριακόσια παιδιά-, ώστε η Κυβέρνηση είχε σκεφτεί να προβεί σε νομοθετικές ρυθμίσεις που θα συνέβαλαν αποτελεσματικά στον περιορισμό του εν λόγω φαινομένου. Χάρη όμως στις υπέρμετρες προσπάθειες της Σχολής η σωματεμπορία σχεδόν καταργήθηκε, οι σωματέμποροι περιορίστηκαν σε τέσσερις ή σε πέντε, ενώ τα παιδιά ανέρχονταν σε πενήντα, αλλά και αυτά δεν ανανέωναν τα συμβόλαια τους που ήταν πλέον ετήσια, κατορθώνοντας να αποτινάξουν αυτόν τον αισχρό ζυγό.⁹¹

Ιδιαίτερα αποκαλυπτικά για τη βάνανυση συμπεριφορά των μαστόρων απέναντι στα παιδιά, τις άθλιες συνθήκες διαμονής και διατροφής τους, καθώς και για την αδιαφορία που επεδείκνυαν οι περαστικοί και τα αστυνομικά όργανα απέναντι στο θέαμα της κακοποίησης των παιδιών είναι τα παρακάτω: «Ήτον ο μάστορης! Και τον ήρχισεν αμέσως στα χαστούκια. Και έπιπτε και εσηκόνετο το κακόμοιρο το παιδί. [...] Κρατών αυτό από του ώτος το έσυρε κλαίον. Και εκ διαλειμμάτων του έδιδε κολάφους, οι οποίοι το ετίναζον εις απόστασιν δύο μέτρων, εις τα πεζοδρόμια, όπου επληγόνετο και έρρεεν αίμα εκ των ρωθώνων του. Έπειτα το ανήγειρεν, ως σκυλί, έλκων αυτό από το ους, ούτω δε κρεμάμενο σχεδόν από την τραχείαν χείρα του, το παρέσυρεν ολολύζον το δυστυχημένο πλάσμα.

Οι διαβάται και οι ιστάμενοι εις τα θύρας των μαγαζιών τους έβλεπον εν αδιαφορία. Εις ξένη ράχη το ξύλο δεν πονεί. Θα ήτο άλλωστε ιδικός του λούστρος, θα τον είχαν αγοράσει από τον πατέρα του. Τότε ολίγιστοι εθεώρουντας αγοραπωλησίας εκείνας ως έχουσας τι το τερατώδες. [...] Και ανεγνωρίζετο εξίσου θεμιτόν και φυσικόν να πωλή κανείς τον γάϊδαρον του και το παιδί του. [...] Περιττόν να είπωμεν ότι και τα όργανα της αστυνομίας έβλεπον μετά τελείας αδιαφορίας τον σκαιόν μπαλωματήν κακοποιούντα τόσον σκληρώς και δημοσία το ταλαίπωρον παιδίον.

---

⁹¹ Μ. Π. Λάμπρος, *Απόρων παιδών βίος και έθιμα*, Παρνασσός 13 (Απρίλιος 1890), σ. 11, 12.

Η κάμαρα ήτο υπόγειον δωμάτιον υγρόν και σκοτεινόν, εις την συνοικίαν του Αγίου Φιλίππου, όπου συνεστοιβάζοντο εκάστην εσπέραν, ως σαρδέλαι, περί τα δεκαπέντε παιδιά, από οκτώ έως δεκαέξ ετών, υπό το φως καπνίζοντος λύχνου πετρελαίου. Ο μάστορης εκάστην δε εσπέραν, άμα οι δεκαπέντε σκλάβοι συνηθοίζοντο, εκατέβαινεν εις το υπόγειον και εισέπραττε τον φόρον της δουλείας, αναλόγως του ποσού το οποίον είχε δώσει προς αγοράν αυτών προς τον πατέρα ή προς την χήραν μητέρα. Και όσοι μεν είχαν δυνηθή να συμπληρώσουν την ημερησίαν δόσιν, ελάμβανον δια το δείπνον αυτών τεμάχιον κουραμάνας και πέντε δέκα ελιές, ή τεμάχιον ρέγγας, τουλουμοτύρι ή ταραμάν.

Αλλ' όσοι δεν είχαν δυνηθή να συμπληρώσουν τον ημερήσιον φόρον, αντί δείπνου, ελάμβανον ανηλεείς ραβδισμούς δια λωρίου το οποίον ήτο απαραίτητον έπιπλον εις το δωμάτιον του μάστορη. Και το υπόγειον μετεβάλλετο εις κευθμόνα θρήνων και στεναγμών. [...] Ο μάστορης δια τα δυστυχή εκείνα παιδιά ήτο ον πανίσχυρον, ήτο ο απόλυτος αυτών κύριος, συγκεντρών εις χείρας του όλην την δύναμιν του νόμου και της εξουσίας».⁹²

Όπως ήταν αναμενόμενο, ο μάστορας δεν ήθελε ούτε να ακούσει για την Σχολή των Απόρων Παίδων, καθώς τη θεωρούσε ολέθρια για τα συμφέροντά του. Την αποστροφή του αυτή δικαιολογούσε, λέγοντας πώς το συγκεκριμένο φιλανθρωπικό ίδρυμα ήταν τόπος διαφθοράς. Επίσης, κατά τη γνώμη του, ο συγχρωτισμός μεγάλου αριθμού παιδιών με διαφορετική προέλευση είχε ως άμεση επίπτωση τη διάδοση κατακριτέων συνηθειών και κακών γνωριμιών.

Εκ διαμέτρου αντίθετη παρουσιάζει ο Κονδυλάκης την άποψη των παιδιών που φοιτούσαν στη σχολή, όπως καταδεικνύεται από το γράμμα που στέλνει ένα παιδί, πρώην λούστρος που ανήκε στη δικαιοδοσία του μάστορα, στο φίλο του. Επιπλέον, είναι έκδηλη και η ιδιαίτερη σημασία που αποδιδόταν στην εργασία στο πλαίσιο του προγράμματος της σχολής: «Επήγα εις το κατάστημα που σου έλεγα. Ας είναι ευλογημένο το όνομα του 'Παρνασσού' και ο Θεός να δίνη χρόνια και ευτυχία εις τους δασκάλους μας. Θα εργασθώ με όλη μου την όρεξη δια να κάμω εις τον εαυτό μου και εις άλλους, αν μπορέσω, και να ζήσω ως τίμιος και χρήσιμος άνθρωπος. [...] Ένα τίμιο και εργατικό παιδί ποτέ δεν χάνεται. Τι μας έλεγαν εις το σχολείο του Παρνασσού; Ο κόσμος ανήκει εις εκείνους που εργάζονται. [...] Όπως το σίδερο σκουργαίνει, όταν δεν δουλεύεται,

⁹² Ιωάννης Δ. Κονδυλάκης, *Οι Άθλιοι των Αθηνών*, Τόμος Β, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 417, 419, 422, 423.

(Εἰκὼν Γερανώτου)

Κρατῶν αὐτὸ ἀπὸ τοῦ ὠτὸς τὸ ἔσυρε κλαῖον. (σ. 417)

έτσι κι ο άνθρωπος όταν δεν δουλεύει. Έπειτα ‘η αργία είναι η μήτηρ της κακίας’. Αυτή δίδει όλες τις κακές συμβουλές εις τους ανθρώπους, ενώ η εργασία σε κάνει τίμιον και χρήσιμον και διατηρεί την υγείαν και την δύναμιν. Ποτέ μη λησμονής αυτές τις συμβουλές των δασκάλων μας».⁹³

Ο Κονδυλάκης κάνει εδώ προπαγάνδα για τη Σχολή των Απόρων Παίδων και ηθοπλαστικού τύπου παρέμβαση υπέρ της εργασίας στον κοινωνικό χώρο, τονίζοντας τις σωφρονιστικές και επανορθωτικές ιδιότητές της. Από τα λόγια του μικρού λούστρου διαφαίνεται ο κύριος στόχος των φιλόanthρωπων, δηλαδή η εμφύσηση της ιδέας της εργασίας ως ανώτατης αξίας στα φτωχά παιδιά και κατ’ επέκταση το αστικό ιδεώδες που αποβλέπει στην ομαλή ενσωμάτωση των λαϊκών στρωμάτων στην κοινωνία, ενσωμάτωση η οποία θα επιτευχθεί με την εργασία, αλλά και στην ηθικοποίησή τους.

Στα πλαίσια μιας κοινωνίας, που απέδιδε κεντρική σημασία στην εργασία και κατ’ επέκταση στην καλλιέργεια του εργασιακού ήθους, το θέαμα ανθρώπων χωρίς δουλειά έμοιαζε αλλόκοτο και παράφωνο. Γι’ αυτό το λόγο, εκπρόσωποι των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων θεώρησαν επιτακτική ανάγκη την παρέμβασή τους μέσω της ίδρυσης φιλανθρωπικών συλλόγων και ιδρυμάτων, με στόχο τη διαχείριση της ζωής του φτωχού πληθυσμού της πρωτεύουσας και «τον εκπολιτισμό των ‘βαρβάρων’ του εσωτερικού».⁹⁴ Βασικό μέλημά τους αποτέλεσε η εκμάθηση βιοποριστικών επαγγελμάτων στον απόκληρο πληθυσμό, καθώς, όπως διακήρυσσαν, μέσω της εργασίας και της μεταλαμπάδευσης της τάξης, της πειθαρχίας και της επιμέλειας, είναι δυνατό να σταθεροποιηθεί αυτός ο πληθυσμός και να διασφαλιστεί η κοινωνική υγεία και η κοινωνική ειρήνη και ισορροπία, συμβάλλοντας κατ’ αυτό τον τρόπο στην πρόοδο της ελληνικής κοινωνίας.

Ένα άλλο κοινωνικό ζήτημα που είχε πάρει ιδιαίτερες διαστάσεις, όπως διαφαίνεται και από το μυθιστόρημα, είναι η έκθεση βρεφών. Το πρόβλημα των εγκαταλειμμένων παιδιών εμφανίζεται στις πρώτες σελίδες του μυθιστορήματος, όταν ένα από τα παιδιά των δρόμων ανακαλύπτει τυχαία μέσα σ’ ένα χαρτοκιβώτιο, ανάμεσα σε σκουπίδια και λάσπες, ένα εγκαταλειμμένο από τους γονείς του βρέφος: «Ο εν τω κιβωτίω απέσυρε δι’ αποτινάγματος τον δάκτυλόν του, εκταραχθείς, και εσκέφθη επί τινας στιγμας.

⁹³ ό. π., σ. 495, 496.

⁹⁴ Μαρία Κορασίδου, ό. π., σ. 75.

Τι να ήτο άραγε; Ήτο ζών; Ήτο παιδί;

[...] ήναψε το κήριον και παρατήρησε προ αυτού, προσέχων να μη μεταδώση το πυρ εις τα ξηρά χόρτα τα οποία ήταν στρωμένα εις το βάθος της κάσας. Νήπιον, τυλιγμένον επί των λευκών σπαργάνων δια μαύρου μαλλίνου υφάσματος, τεμαχίου παλαιού ιματίου ανδρικού, το οποίον ήτο περιδεδεμένον δια λωρίδος λευκού πανίου, έκειτο παρ' αυτόν και τον παρατήρει με δύο μεγάλους μαύρους οφθαλμούς πλήρεις αθωότητος...

Ο κάτοικος του κιβωτίου ήτο λούστρος. Θα ήτο δώδεκα ή το πολύ δεκατριών ετών, στρογγυλοπρόσωπος, ηλιοκαής, με μαύρα μάτια πλήρη εκ της μελαγχολίας, της εγκαταλείψεως και των βασάνων του βιωματικού αγώνος, εις ον προώρως ερρίφθη». ⁹⁵

Την παρουσία των εγκαταλειμμένων και περιπλανώμενων παιδών στους δρόμους της Αθήνας διεκτραγωδεί το 1858 η εφημερίδα *Αυγή*: «Παίδες, ρακένδυτοι, ημίγυμνοι περιφέρονται και εν νυκτί εις τας οδούς των Αθηνών, φωνάζοντες και λιθοβολούμενοι από αντίθετα πεζοδρόμια, διαβαινόντων πολλών. Αυτοί ούτοι ρίπτουσι πέτρας και εις τα παράθυρα και εις την σκέπην οίκων μεν κεντρικών. Δένουσι εις τον λαιμόν ή εις τον πόδα σκύλων φύσκας πλήρεις αέρος, και λίθους και τους κυνηγώσιν, αλαλάζοντες, τραγωδούσι μεθ' ειρμού τα μετά μέλους τουρκικού άσματα άσεμνα. Το δε χειρίστον και ασχημονούσιν εν γωνία που, όπου νομίζουσιν ότι ουδείς τους βλέπει. Αλλά τους βλέπουσι και τους ακούωσι και τους βλέπουσι πολλοί μάλιστα ξένοι παρεπίδημοι, οίτινες μήτε εις τας τουρκικάς πόλεις δεν βλέπουσι παρόμοιον τι». ⁹⁶

Αναφορές γίνονται επίσης από τον Κονδυλάκη και για το Βρεφοκομείο Αθηνών, καθώς και για τις συνθήκες που επικρατούν σ' αυτό και ιδίως για την απάθεια και την αδιαφορία που διέκρινε το προσωπικό του βρεφοκομείου αλλά και την άσχημη κατάσταση υγείας που χαρακτήριζε πλήθος βρεφών. Όσον αφορά το συγκεκριμένο ίδρυμα τα ακόλουθα διαφωτίζουν το πνεύμα και τους σκοπούς της λειτουργίας του.

Με αφετηρία την αντίληψη ότι τα παιδιά αυτά αποτελούσαν ένα ζωντανό κοινωνικό κεφάλαιο που θα μπορούσε να αξιοποιηθεί, έτσι ώστε να αποφέρει κοινωνικά οφέλη, και κατά συνέπεια θα έπρεπε να διασωθεί από τη διαφθορά και να συντηρηθεί, ο Δήμος της Αθήνας, οι δημόσιες αρχές, οι εύποροι ομογενείς της

⁹⁵ Ιωάννης Κονδυλάκης, ό. π., σ. 59, 60, 61.

⁹⁶ Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1995, σ. 102.

διασποράς και τα μεσαία στρώματα της πρωτεύουσας θα στρέψουν την προσοχή τους στα εγκαταλειμμένα παιδιά και θα ιδρύσουν μετά από αλληπάλληλες συζητήσεις το 1859 το Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών. Ως στόχος τέθηκε η υποδοχή, η διατροφή, η φροντίδα και η ανατροφή των βρεφών.

Το 1866 κρίθηκε απαραίτητη η κατασκευή της βρεφοδόχου, μιας εγκατάστασης δηλαδή στο εξωτερικό του κτιρίου του Βρεφοκομείου, με σκοπό να συμβάλει στη μείωση του χρόνου που μεσολαβούσε ανάμεσα στην έκθεση των βρεφών και την εισαγωγή τους στο ίδρυμα, χρόνος που είχε αποδειχθεί σημαντικά επιβλαβής για την ευπαθή υγεία τους. Οι γονείς θα μπορούσαν τώρα να αφήνουν τα βρέφη στη βρεφοδόχο, χωρίς να γνωστοποιείται η ταυτότητά τους και διακινδυνεύεται η ζωή των παιδιών τους.

Μετά την εισαγωγή των βρεφών στο εν λόγω ίδρυμα και την καταγραφή τους, παραδίδονται στις τροφούς του Βρεφοκομείου, οι οποίες αναλαμβάνουν το θηλασμό τους. Τα υγιή βρέφη διαμένουν στο Βρεφοκομείο έως ότου βρεθεί μια τροφός στην Αθήνα ή τα περίχωρα για να τα θηλάσει έναντι μηνιαίας αμοιβής. Στην περίπτωση που τα βρέφη είναι άρρωστα, παραμένουν στο Βρεφοκομείο μέχρι να επανέλθει πλήρως η υγεία τους. Για την ιατρική τους φροντίδα, όπως και για το ποιόν των εσωτερικών και εξωτερικών θηλαστριών και του γάλακτος, μεριμνούσε ο γιατρός του Βρεφοκομείου.

Η ελλιπής χρηματοδότηση του Βρεφοκομείου έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη λειτουργία του, έχοντας ως συνέπεια την ανεπαρκή και κακής ποιότητας διατροφή των βρεφών και των θηλαστριών, την κακή ένδυση, την ανυπαρξία υγιεινών συνθηκών διαβίωσής τους και την ελλιπή ιατρική περίθαλψη. Οι άθλιες αυτές συνθήκες οδήγησαν στην αύξηση της βρεφικής θνησιμότητας στο εσωτερικό του Βρεφοκομείου, καθιστώντας αναγκαία την υιοθέτηση πρακτικών μέτρων για τη δραστική καταπολέμηση του φαινομένου.⁹⁷

Μεγάλη εντύπωση προκαλεί το ποσοστό της βρεφικής και της παιδικής θνησιμότητας, που πλησίαζε το 50% του συνόλου των θανάτων. Οι θάνατοι αυτοί προέρχονταν κατά κύριο λόγο από την ατελή ανάπτυξη, την ατροφία, τη βρογχίτιδα, την πνευμονία, τη μηνιγγίτιδα, τη διφθερίτιδα (κυρίως τον χειμώνα), τις εντερικές λοιμώξεις (κυρίως το καλοκαίρι) και την ευλογιά. Τα περισσότερα από τα βρέφη που αφήνονταν στο δημοτικό βρεφοκομείο ήταν τόσο ασθενικά,

---

⁹⁷ ό. π., σ. 111, 115, 116, 117, 118.

που μετά από λίγο πέθαιναν, όπως συνέβαινε και στις άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες.⁹⁸

Μνεΐα γίνεται, επίσης, από τον Κονδυλάκη και στο φρενοκομείο της Κέρκυρας, το οποίο είχε ιδρυθεί το 1838 από το Σύλλογο Κυριών, σύλλογος που είχε αναπτύξει σημαντικό φιλανθρωπικό έργο, αποδίδοντας κεντρικό ρόλο στην προστασία και την ηθικοποίηση των φτωχών γυναικών και παιδιών. Αξιοσημείωτο είναι το ότι οι γυναίκες φιλάνθρωποι χαρακτηρίστηκαν από την Danièle Rancière ως «οι φύλακες άγγελοι των αποκλήρων».⁹⁹ Αναφορικά με τις γυναίκες φιλάνθρωπους θα πρέπει να αναφερθεί ότι δεν ήταν μόνο οι εκκλήσεις των εκσυγχρονιστών της εποχής που τις ώθησαν να αναπτύξουν φιλανθρωπική δραστηριότητα. Όπως υποστηρίζει η Ελένη Βαρίκα «το βάρος που δινόταν στο λυτρωτικό δυναμικό της Γυναίκας ως Μητέρας πρόσφερε μια ιδεολογική νομιμοποίηση στην επιθυμία των γυναικών να επεκτείνουν τη 'σφαίρα' τους στο χώρο της δημόσιας δράσης»¹⁰⁰

Οι εναλλαγές των συχνών προπαγανδιστικών αναφορών σε φιλανθρωπικά ιδρύματα της πρωτεύουσας, όπως το Βρεφοκομείο, η Σχολή των Απόρων Παίδων του Συλλόγου «Παρνασσός» και το Φρενοκομείο της Κέρκυρας και των περιγραφών των αποτρόπαιων ηθών του αθηναϊκού υποκόσμου υπογραμμίζουν την αντίθεση της κοινωνικής υγείας και της κοινωνικής παθολογίας που διακατέχει την πόλη.

Πώς όμως διαπραγματεύεται τα ήθη των ανώτερων στρωμάτων του αθηναϊκού άστεως ο Κονδυλάκης;

Η φιλανθρωπική δραστηριότητα εκπροσώπων των εύπορων στρωμάτων παρουσιάζεται στους *Αθλιους των Αθηνών* από τη σκοπιά δύο διαφορετικών οπτικών. Στη μία περίπτωση, ο ευκατάστατος, καλλιεργημένος και ιδιαίτερα φιλόδοξος κ. Σταρόπουλος, «ο κύριος φιλάνθρωπος» όπως χαρακτηρίζεται ειρωνικά από τον αφηγητή, κρύβεται κάτω από το προσωπείο του φιλάνθρωπου για να επιτύχει τα ανήθικα σχέδιά του σε βάρος ανυπεράσπιστων και αθώων κοριτσιών που αναζητούν την τύχη τους στον χαώδη και σκληρό χώρο της πρωτεύουσας, καθώς και για να εξυπηρετήσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις

---

⁹⁸ Λύντια Τρίχα, *Συνθήκες υγείας και υγιεινής κατά τη δεκαετία του 1880*, Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ. 385, 386.

⁹⁹ Μαρία Κορασίδου, ό. π., σ. 174.

¹⁰⁰ Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907*, Κατάρτι, Αθήνα 2004, σ. 187.

γλώσσα και την ανηθικότητα που κυριαρχούσε στους κόλπους των ανώτερων στρωμάτων της αθηναϊκής κοινωνίας. Αντιθέτως, ο κ. Φλαμούρης, πλούσιος έμπορος της διασποράς, διακατεχόταν από αγνά φιλανθρωπικά αισθήματα, καθώς ευεργετούσε τους απόκληρους, όσους όμως ήταν έντιμοι, φιλότιμοι και διατεθειμένοι να εργαστούν. Επίσης, πήρε υπό την προστασία του και συνέβαλε καταλυτικά στην κοινωνική άνοδο και γενικότερα στην πρόοδο ενός μικρού λούστρου.

Στους *Άθλιους των Αθηνών*, ο αναγνώστης παρακολουθεί ποικίλα συμπτώματα κοινωνικής και πολιτικής έκπτωσης. Αυτά που επαναλαμβάνονται συστηματικά είναι η κακοήθεια, οι συνήθειες και η νοοτροπία των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, οι αυθαιρεσίες και η διαφθορά των κρατικών οργάνων και στην αντίπερα όχθη η εγκληματικότητα, η πορνεία, ο αλκοολισμός, η χαρτοπαιξία και γενικά τα αποτρόπαια ήθη του αθηναϊκού υποκόσμου.

Ένα κοινό γνώρισμα των ευκατάστατων εκπροσώπων της αθηναϊκής κοινωνίας, όπως αποκαλύπτεται στο μυθιστόρημα, είναι ότι αδιαφορούν επιδεικτικά για το τι συμβαίνει γύρω τους και ενδιαφέρονται αποκλειστικά για το χρήμα και την καλή φήμη. Χαρακτηριστικά, ο κ. Βουνέκας, καθηγητής γυμνασίου, καθοδηγούμενος από την έντονη επιθυμία του για τον πλουτισμό και την πολυτέλεια, δε δίστασε να ασχοληθεί ακόμη και με την αρχαιοκαπηλία. Αυτή τη δραστηριότητά του τη δικαιολογούσε, λέγοντας πως θα ήταν προτιμότερο και για την Ελλάδα και για την τέχνη να συγκεντρωθούν οι αρχαιότητες στα ευρωπαϊκά μουσεία, όπου θα τις μελετούσαν διακεκριμένοι αρχαιολόγοι. Η αρχαιοκαπηλία ήταν, λοιπόν, για εκείνον έργο πατριωτικό, καθώς, πουλώντας τις αρχαιότητες στους ξένους, το κέρδος είναι διττό. Και αυτό γιατί και οι αρχαιότητες δε χάνονται αλλά και εισάγεται στη χώρα ξένο χρήμα.

Αντιπροσωπευτικός της αδηφαγίας του υπήρξε και ο γάμος του, διότι δεν παντρεύτηκε από έρωτα αλλά για να αυξήσει την περιουσία του και να μπορεί με άνεση να συνεχίσει τις επιχειρήσεις του, επιλέγοντας τη γυναίκα με τη μεγαλύτερη προίκα. Επιπρόσθετα, ο σοφός καθηγητής είχε επινοήσει και μία μέθοδο, αρκετά ευφυή, για να φαίνεται αυστηρός και ταυτόχρονα για να αυξάνει τις απολαβές του από το επάγγελμά του, μέθοδο την οποία άρχισαν να εφαρμόζουν και πολλοί άλλοι συνάδελφοί του, ακολουθώντας το παράδειγμά του. Σύμφωνα με αυτήν, για να προβιβαστούν οι μαθητές του στην επόμενη τάξη, δεν αρκούσε μόνο η παρακολούθηση της διδασκαλίας στο γυμνάσιο, αλλά

απαιτούντο και ιδιαίτερες παραδόσεις από μέρους του καθηγητή με αδρή αμοιβή, γεγονός το οποίο είχε σαν αποτέλεσμα την επιτυχία μόνο των ευπορότερων μαθητών του.

Ξεχωριστή βαρύτητα απέδιδαν οι ανώτερες τάξεις στους γάμους τους. Θεωρούνταν άγραφος νόμος οι γάμοι στο εσωτερικό της τάξης τους, κυρίως χάριν συμφερόντων αλλά και για λόγους ευπρέπειας και καλής ανατροφής. Σε αντίθετη περίπτωση, όπως καταγράφεται στο κείμενο, εάν για παράδειγμα μια πλούσια οικογένεια δεχόταν ως γαμπρό της έναν πρώην υπηρέτη της, θα γινόταν ο περίγελως της κοινωνίας. Και αυτό γιατί η κοινωνία φρονούσε ότι ήταν τερατώδης ένας γάμος μιας κόρης καλής οικογενείας με τον πρώην υπηρέτη της και όποιος παραβίαζε αυτό τον νόμο θα αποτελούσε αντικείμενο χλεύης και περιφρόνησης της εκλεκτής κοινωνίας. Θα πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι η αλαζονική συμπεριφορά των εύπορων απέναντι στο υπηρετικό προσωπικό τους, και γενικά στους φτωχούς, πολύ συχνά μετατρέποταν σε απάνθρωπη και υβριστική: «-Να γκρεμισθής απ' εδώ αμέσως! Ανεφώνησε δεικνύουσα την θύραν προς την ταλαίπωρον νεάνιδα. Έξω αχρεία, πού πας και βγάζεις τα μάτια σου κι έπειτα θέλεις να φορτώσεις τις μπομπές σου εις τον γιο μου. Κοίτα μούτρα και θέλει και γαμπρό! Να χαθής, να χαθής, παλιογυναίκα, ελεεινή! [...] Εσύ βρε μια παλιοδούλα, μια παλιομαμούρα, εφαντάσθης ότι είναι δυνατόν να σε πάρη γυναίκα του ο Τέλης μου, ένα αρχοντόπουλο των Αθηνών! Φτου, να χαθής! Επειδή δε η Μαριώρα, καταπλαγείσα εκ της μανιώδους αυτής επιθέσεως, δεν ηδύνατο να κινηθή, η κυρία Ερασμία, αρπάσασα αυτήν από την κόμην, την είλκυσε βιαίως, εκτύπησε την κεφαλήν της εις τον τοίχον, μεθ' ο την ώθησεν εις την αυλήν, οπού η δυστυχής νεάνις κατ' επεσε μετά δούπου».¹⁰¹

Η ξενομανία δεσπόζει ανάμεσα στους κώδικες των πλουσίων. Ειδικότερα, η εκμάθηση της γαλλικής, κυρίως, γλώσσας θεωρούνταν απαραίτητο συστατικό για την καλή ανατροφή τους. Επιπλέον, ο γάμος μιας κόρης που προερχόταν από εύπορη οικογένεια με έναν ξένο αντιμετωπιζόταν ως σημαντικό επίτευγμα, προκαλώντας και τη ζηλοφθονία της αθηναϊκής κοινωνίας. Αντιλήψεις που διέπουν τη ζωή των πλουσίων είναι και οι παρακάτω: «Εδιδάχθη ότι ο πλούτος δύναται να καλύψη πολλά πράγματα και ότι η αρετή, αν χρησιμεύη εις τίποτε εις τούτον τον κόσμον, χρησιμεύει μόνον δι' εκείνους, οίτινες δεν έχουσι τίποτε άλλο

---

¹⁰¹ Ιωάννης Κονδυλάκης, ό. π., σ. 311.

(Εἰκὼν Ρούμπου)

— Νὰ γκρεμισθῆς ἀπ' ἐδῶ ἀμέσως! (σ. 311)

εκτός αυτής. Εδιδάχθη προσέτι ότι το κάλλος, όταν μάλιστα συνοδεύεται υπό του πλούτου, είναι μεγάλη δύναμις, προς της οποίας κύπτουσι και οι αυθαδέστεραι κεφαλαί και ήτις δύναται αδεώς να καταπατήση όλους τους κοινωνικούς φραγμούς και να παίξη ως παιχνιδάκια τας προλήψεις και τας αυστηρότητας του κόσμου». ¹⁰²

Αξιοσημείωτη είναι και η τακτική τους να επιλύουν οποιοδήποτε πρόβλημά δημιουργεί κωλύματα στην προώθηση των επαγγελματικών τους συμφερόντων ή κάποια παρατυπία του νόμου στην οποία έχουν υποπέσει, χρηματίζοντας τους αρμόδιους, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται και εκπρόσωποι της κρατικής εξουσίας, γεγονός που καταδεικνύει και τις καταχρήσεις και τα παραπτώματα στα οποία υπέπιπταν τα κρατικά όργανα. Όπως χαρακτηριστικά διακηρύσσεται στο μυθιστόρημα: «Με τον παρά όλα γίνονται» ¹⁰³, τονίζοντας παράλληλα και την μειονεκτική θέση των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων που δε διέθεταν αντίστοιχη δυνατότητα.

Οι αυθαιρεσίες των κρατικών λειτουργών είναι διάχυτες στους *Αθλιους των Αθηνών*. Συγκεκριμένα, όπως καταγγέλλεται, όποιος έχει γνωριμίες με την κυβέρνηση και με βουλευτές μπορεί να κάνει ό,τι θέλει. Οι βουλευτές παρεμβαίνουν στο έργο της αστυνομίας και της δικαιοσύνης με πλάγιους τρόπους, επιδιώκοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την επίτευξη του σκοπού τους και ακυρώνοντας τις επιταγές του νόμου. Ενδεικτικά της δυσλειτουργίας του νόμου και της δικαιοσύνης είναι τα παρακάτω: «Όταν όλοι σχεδόν οι βουλευταί Αττικής σε προστατεύουν, [...] όταν έχης την γνωριμίαν και το θάρρος των υπουργών, οίτινες γνωρίζουν τι δύνασαι να κάμης εις μίαν εκλογήν ή μίαν διαδήλωσιν, ο νόμος και η δικαιοσύνη είναι κοροφέξαλα. [...] Η κράτησις -λόγω της σκληρής συμπεριφοράς του απέναντι στη γυναίκα και το παιδί του- όμως του Αριστοτέλη διήρκησε μόνον μέχρι της επιούσης. Βουλευταί και άλλοι ισχυροί έτρεξαν και ο νόμος εσίγησε προ των μέσων. [...] Η κυρία Ερασμία εχρησιμοποίηε τας γνωριμίας της υπέρ του υιού της -ο οποίος είχε κατηγορηθεί για φόνο- και έτρεχεν από πολιτευομένου εις πολιτευόμενον και από δικαστού εις δικαστήν. [...] Η μάνα του κατόρθωσε να του δοθή χάρις και από μέρα σε μέρα περιμένουν να υποβληθή το διάταγμα. [...] Η οικογένεια της δηλητηριασθείσης είχε μεγάλα μέσα και σήμερα μπορείς να κρεμάσης άνθρωπο, όταν έχης μέσα. [...] Αφού

---

¹⁰² ό. π., σ. 631.

¹⁰³ ό. π., σ. 475.

αυτοί έχουν τα μέσα, ημπορούν ν' αποδείξουν ό,τι θέλουν. Οι ψευδομάρτυρες ευρίσκονται εύκολα. Με ολίγα μπιλλιετάκια από υπουργούς και βουλευτάς εις τον εισαγγελέα και τον ανακριτήν, ημπορούν να σε παραστήσουν όπως θέλουν».¹⁰⁴ Επιπλέον, όσοι από τους κατάδικους είχαν τη δυνατότητα να δωροδοκήσουν τον επιστάτη της φυλακής, έβγαιναν τη νύχτα από τη φυλακή και επέστρεφαν μετά από λίγες ώρες η κατά την αυγή.

Η αυθαιρεσία είναι επίσης κυρίαρχη και στο χώρο της δημοσιογραφίας, καθώς, όπως σημειώνεται, οι περισσότερες εφημερίδες ήταν απλά κομματικά όργανα, θυσιάζοντας τα πάντα για το κόμμα και προπάντων την αλήθεια: «Φύλλον το οποίον δεν υποστηρίζεται από κόμμα εις την Ελλάδα, δεν μπορεί να ζήση».¹⁰⁵

Άξια παρατήρησης είναι και η αδιαφορία των επιτρόπων της εκκλησίας για τον πλησίον τους, καθώς και η φιλοχρηματία τους: «Αγαθή τις γραία, εκκλησάρχισσα εις την Παναγίαν την Βλασαρούν, του έδωκεν προς κατοικίαν εν υπόγειον δωμάτιον, ανήκον εις την εκκλησίαν. Αλλ' όταν οι επίτροποι έμαθον ότι δεν επλήρωνε νοίκι, τον απέπεμψαν, ηπειλήσαν δε και την εκκλησάρχισσαν ότι θα την εξεδίωκον ομοίως αν επανελάμβανε τοιαύτας γενναιοδωρίας εις βάρος του ναού».¹⁰⁶

Η διαφθορά, οι καταχρήσεις και οι αυθαιρεσίες των κυβερνώντων καταγγέλλονται με ιδιαίτερη αγανάκτηση. Στο πλαίσιο αυτής της καταγγελίας αποδίδεται έμφαση στο ότι αυτές οι πρακτικές εντείνουν την αθλιότητα του απλοϊκού κόσμου, καθώς το κράτος, έρμαιο ενός πολυδαίδαλου και διεφθαρμένου δικτύου εξουσιών, αδυνατεί να τους προστατέψει: «Ποιος ελογάριαζεν ένα παλιονησιώτην, μη διαθέτοντα ψήφους ή τουλάχιστον ρόπαλα εν Αθήναις;

Ητο τίμιος.

Και τι σημαίνει; Και ο τίμιος και ο άτιμος μίαν ψήφον έχουν, με την διαφοράν ότι ο άτιμος και ο κακούργος δύναται να επιδράση και επί άλλων δια της ασυνειδησίας και του φόβου, τον οποίον εμπνέει. Αυτή είναι η ελευθερία, να δύναται ο ισχυρός να ποδοπατή τον ασθενή, να δύναται ο κακός να πιάξη τον αγαθόν. Στο διάλογο τέτοια ελευθερία, τέτοιοι νόμοι, τέτοιο Σύνταγμα. Όλα αυτά

¹⁰⁴ ό. π., σ. 211, 352, 509, 510, 511, 655.

¹⁰⁵ ό. π., σ. 590.

¹⁰⁶ ό. π., σ. 240.

επενόηθησαν δια να στραβώνεται ο απλοϊκός κόσμος και να κάνουν οι κατεργαρέοι τις δουλειές των.

Όλα αυτά εφευρήθησαν δια να σκεπάζουν ως χρυσόχαρτα το φαρμάκι, με το οποίον ποτίζουν τον φτωχόν κόσμον οι κλέφτες και οι απατεώνες, οι οποίοι κυβερνούν και δικάζουν. Αχ! άτιμοι, άτιμοι!». ¹⁰⁷

Η αγόρευση του Μουσούρη στη Βουλή το 1887 αποτυπώνει τη διαφθορά και των εκμαυλισμό των εκπροσώπων της κρατικής μηχανής και τονίζει ότι αποτελεί αδήριτη ανάγκη ο εκσυγχρονισμός της χώρας, γεγονός το οποίο είχε εντοπίσει και ο ίδιος ο Κονδυλάκης. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Μουσούρης: « ... η διοικητική παραλυσία, ο φατριασμός και η ασυνειδησία των δημοσίων υπαλλήλων, η μη προσήκουσα απονομή της δικαιοσύνης, η σωρεία των εγκλημάτων, η περιφρόνηση των νόμων και τέλος η επικρατούσα παρ' ημίν διαφθορά, όλα αυτά τα κακά, τα οποία παριστάνουν το Έθνος ως βάρβαρον και βαίνουν εις παρακμήν, πηγήν έχουν την συγκέντρωσιν...». ¹⁰⁸ Και ο μεγάλος πολιτικός άνδρας της εποχής όμως, ο Χαρίλαος Τρικούπης, στο ιδιαίτερα σημαντικό άρθρο του «Τις Πταίει», που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Καιροί* στις 29 Ιουνίου 1874, καυτηριάζει την παραπάνω κατάσταση και μεταξύ άλλων γράφει: « ... ήρξατο η Δευτέρα πράξις και είδομεν τους υπουργικούς υποψηφίους επανερχομένους εις τας επαρχίας και κύπτοντας υπό το βάρος των προς τους εκλογείς υπουργικών δώρων, είδομεν την υπηρεσίαν όλην ανάστατον, τον στρατόν εις πλήρην παράλυσιν υπακούοντα από του διοικητού έως του εσχάτου στρατιώτου εις τα νεύματα του υπουργικού υποψηφίου και γενόμενον το όργανο της καταστάσεως του νόμου και των ελευθεριών του πολίτου». ¹⁰⁹

Έχοντας κατά νου αυτή τη ζοφερή και ανησυχητική κατάσταση ο Χαρίλαος Τρικούπης επεδίωξε την ανόρθωση της ελληνικής δημόσιας διοίκησης και την αναδιοργάνωση του κρατικού μηχανισμού, αναζωογονώντας σημαντικά τους τομείς αυτούς με τα μέτρα που έλαβε. Αξιοσημείωτο είναι το ότι αναλαμβάνοντας την εξουσία στις 4 Μαρτίου 1882 και προγραμματίζοντας την ανασυγκρότηση του ελληνικού κράτους, επεσήμανε στη Βουλή ότι «Η κοινωνία ζητεί φραγμούς κατά πάσης αυθαιρεσίας, κατά πάσης υπερβασίας». ¹¹⁰ Για να

---

¹⁰⁷ ό. π., σ. 215.

¹⁰⁸ Παναγιώτης Πούλης, *Η συμβολή του Χαρίλαου Τρικούπη στην ανόρθωση της ελληνικής διοίκησης*, Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ. 227.

¹⁰⁹ ό. π., σ. 228.

¹¹⁰ ό. π., σ. 230.

πετύχει, λοιπόν, τους στόχους του, προσπάθησε να απελευθερώσει τη δημόσια διοίκηση και να αποδεσμεύσει τους δημοσίους υπαλλήλους από τις κομματικές επεμβάσεις με την καταπολέμηση του πελατειακού συστήματος.¹¹¹ Παρά το γεγονός ότι ο Χαρίλαος Τρικούπης διετέλεσε επτά φορές Πρωθυπουργός της Ελλάδας, το όνομά του για την ανόρθωση και τον εκσυγχρονισμό του ελληνικού κράτους συνδέεται κατά κύριο λόγο με την τέταρτη (1882-1885) και την πέμπτη (1886-1890) πρωθυπουργία του.¹¹²

Συνεχίζοντας, όπως γίνεται αντιληπτό στο μυθιστόρημα, η εγκληματικότητα, η πορνεία, η χαρτοπαιξία και ο αλκοολισμός αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινής πραγματικότητας της αθηναϊκής κοινωνίας, μιας κοινωνίας που διαιρείται σε δύο κόσμους, σ' αυτόν του φιλήσυχου αστού και σ' αυτόν των κατώτερων κοινωνικών τάξεων και των τραμπούκων.

Ο αναγνώστης θα έρθει, λοιπόν, αντιμέτωπος με φόνους, απάτες, κλοπές, πορνεία, με το πάθος της χαρτοπαιξίας, την εκμετάλλευση αθών κοριτσιών, κατά κύριο λόγο προερχόμενων από την επαρχία, φαινόμενα που απασχολούσαν συχνά την ελληνική πρωτεύουσα στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα.

Αναφορικά με την εγκληματικότητα θα πρέπει να σημειωθούν τα χαρακτηριστικά των κουτσαβάκηδων και η ύπαρξη των συμμοριών, που ευθύνονταν σε μεγάλο βαθμό για την εγκληματική δραστηριότητα του αθηναϊκού άστεως: «Ενωρίς είχε δείξει μεγάλας τάσεις προς τον τραμποुकισμόν. Εις ηλικίαν δέκα έως δεκατεσσάρων ετών εγένετο πολλάκις επί ημέρας, επιτέλους δε τον επανεύρισκον εις το ενδιαίτημα των μαγκών, το υπό το Ρολόϊ της αγοράς, άλλοτε δε εις το Σκιστό, και άλλοτε εις τα πέριξ της Ακροπόλεως, διανυκτερεύοντα μετ' αγυιοπαίδων εις τας τρώγλας των αρχαίων βράχων. [...] Ζηλώσας δε την δόξαν των ηρώων τούτων -των τότε διαβόητων παλληκαράδων του Ψυρρή και της Πλάκας- ήρχισεν, όταν ηνδρώθη, να συναναστρέφεται τους περιφημότερους εξ αυτών, τον Μπαλαφάραν, τον Μαρμαράν και λοιπούς των η μνήμη παραμένει ακόμη ζωντανή.

Ενεδύετο σχεδόν όπως αυτοί, καλλιεργών θαλεράς αφελείας και φέρων βαρείαν μαγκούραν, δίδων δε εις το βάδισμα και τας κινήσεις του όλους τους

---

¹¹¹ ό. π., σ. 230.

¹¹² ό. π., σ. 228.

αρειμανίους ακκισμούς των κουτσάβων και μιμούμενος την ιδιαιτέραν αυτών προφοράν. Η μόνη διαφορά μεταξύ αυτού και των τραμπούκων ήτο ότι δεν εφόρει βρακάδικο γελέκι και πλατείαν ζώνην, ότι δεν εφόρει το σακκάκι του μόνον εκ της μίας χειρίδος και ότι αντί κούκου έφερε πύλον μαλακόν. Εφόρει όμως περισκελίδα τρόμπαν και γόβες εκ λουστρινίου».¹¹³

Οι κουτσαβάκηδες σχεδίαζαν κλοπές, διέπρατταν φόνους, αποσπούσαν χρήματα από περαστικούς, εκμεταλλεύονταν αγνά και άδολα κορίτσια και γενικά σκορπούσαν το φόβο και τον τρόμο, χωρίς όμως τις περισσότερες φορές να τιμωρούνται γι' αυτές τους πράξεις, καθώς είτε κατάφερναν να μη γίνονται αντιληπτοί είτε είχαν γνωριμίες με κλητήρες και αστυνομικούς.

Η αποπλάνηση φτωχών κοριτσιών, ιδίως υπηρετριών, με πρόσχημα το γάμο, και με απώτερο σκοπό την αφαίρεση των οικονομιών τους, γεγονός που, όπως δηλώνεται στο μυθιστόρημα, είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή τους, αποτελούσε συνήθη πρακτική των τραμπούκων: «Ο ιδικός της, ο επιλοχίας των σκαπανέων Παύλος Τζερεμές, ένας παλληκαράς, όστις είχε καταστή διάσημος εις τους κύκλους των παλληκαράδων μετά την μεγάλην συμπλοκήν μεταξύ υπαξιωματικών και χασάπηδων, [...] της είχεν αναγγείλει ότι προσεχώς θα επροβιβάζετο εις τον βαθμόν του ανθυπασπιστού και μετά τον προβιβασμόν θα την ενυμφεύετο. Αλλ' έως τότε την υπεχρέωνε να του δίδη τους μισθούς της και να του φυλάττη δια την νύκτα, όταν κρυφά μετέβαινε και την εύρισκε, εκλεκτήν μερίδα εκ του δείπνου των κυρίων της και οίνον.

Το μόνον το οποίον την εστενοχώρει ήσαν αι πιέσεις του υπαξιωματικού. Ο Τζερεμές εξήτει χρήματα, αδιαφορών που και πως θα τα εύρισκε και απειλών ότι θα την εγκατέλειπεν, εάν δεν του έδιδε. [...] οι μισθοί της είχαν εξαντληθή. Αλλ' ο υπαξιωματικός ήτο ακόρεστος. Όσο του έδιδε, τόσο περισσότερα εξήτει και δός του ξύλο».¹¹⁴

Και ο σκηνοθετημένος γάμος όμως της Μαριώρας με τον Αριστοτέλη, γνωστό κουτσαβάκη, καταδεικνύει τον εμπαιγμό και την εξαπάτηση των ενάρετων επαρχιωτισσών. Επιπλέον, μέσω του σκηνοθετημένου γάμου της υπογραμμίζεται και η σημασία της σωστής ανάγνωσης, της σωστής δηλαδή διάκρισης μεταξύ θεατρικής παράστασης και πραγματικότητας, που καθίσταται απαραίτητη για την επιτυχή διαβίωση στην πόλη. «Η Μαριώρα [...] εξαπατάται

¹¹³ Ιωάννης Κονδυλάκης, ό. π., σ. 230, 231.

¹¹⁴ ό. π., σ. 266, 268, 329.

τραγικά γιατί δεν μπορεί να ξεχωρίσει την πραγματικότητα από την κακοφτιαγμένη ψευδαίσθηση που της παρουσιάζεται, με αποκορύφωμα το γάμο της. Η τελετή κωδικοποιεί όλες τις συμβάσεις του θεατρικού θεάματος: οι μεταμφιεσμένοι χαρακτήρες χρησιμοποιούν ψευδώνυμα και υποδύονται ρόλους μέσα σ' ένα κακότεχνο σκηνικό, το οποίο παραμορφώνουν περισσότερο η φτηνή διακόσμηση και ο χαμηλός φωτισμός». ¹¹⁵ Χαρακτηριστικό είναι ακόμη το ότι συγχέει το γάμο της με όνειρο «Καλέ Θεέ μου, ήσαν πραγματικά όλα αυτά ή ωνειρεύετο! Το πιθανότερον ήτο το δεύτερον» ¹¹⁶

Στην Αθήνα του τέλους του 19^{ου} αιώνα το πρόσωπο της γυναίκας-υπηρέτριας αναδεικνύεται σε κοινωνικό ζήτημα, καθώς σημειώνονται αλληπάλληλα περιστατικά κακής μεταχείρισης, εκμετάλλευσης και αναπόφευκτων αποδράσεων. ¹¹⁷ Όπως έγραφε χαρακτηριστικά η εφημερίδα *Ακρόπολις* στις 6 Ιανουαρίου 1896, με τον τίτλο 'Σκλάβαις ή υπηρέτριάι': «Πρέπει να γίνη κοινωνικόν ζήτημα. Είνε κόσμος ολόκληρος αυτός των υπηρετριών [...] όστις αναξιοπαθεί [...] ξυλοκοπείται [...] κόσμος ο οποίος υπηρετεί [...] και τας σαρκικάς ανάγκας αγρίων αφεντάδων». ¹¹⁸

Το μέγεθος του προβλήματος καταδεικνύει και η ίδρυση του «Ασύλου της Αγίας Αικατερίνης των υπηρετριών και εργατίδων» το 1892 από την Καλλιρρόη Παρρέν, ορισμένες συντάκτριες της *Εφημερίδος των Κυριών* και άλλες Αθηναίες, γνωστές για τη φιλανθρωπική τους δράση. Σκοπός του ασύλου υπήρξε η παροχή περίθαλψης και ηθικής προστασίας στα κορίτσια που έφθαναν από την επαρχία για πρώτη φορά στην Αθήνα, επιθυμώντας μια υπηρετική θέση σε κάποια εύπορη αθηναϊκή οικογένεια, ή βρίσκονταν, μετά την απόλυσή τους, σε αναζήτηση νέας θέσης.

Οι υπεύθυνες του Ασύλου ήταν επιφορτισμένες με την προστασία των κοριτσιών από κάθε εκμετάλλευση και ακόμη με την υπεράσπιση των υλικών τους συμφερόντων, έχοντας το δικαίωμα να κάνουν χρήση νομικών μέσων ενάντια σε όσους εργοδότες δεν κατέβαλαν στις υπηρέτριες τους οφειλόμενους μισθούς. ¹¹⁹

¹¹⁵ Γεωργία Γκότση, *Η ζωή εν τη πρωτευούση*, Νεφέλη, Αθήνα 2004, σ. 269.

¹¹⁶ Ιωάννης Κονδυλάκης, ό. π., σ. 293.

¹¹⁷ Χριστίνα Αγγριαντώνη, *Η Αθήνα στο τέλος του 19^{ου} αιώνα. Η γέννηση της μεγαλούπολης*, Ι.Ε.Ε.Ε., Αθήνα 2004, σ. 126.

¹¹⁸ ό. π., σ. 129.

¹¹⁹ Μαρία Κορασίδου, ό. π., σ. 212, 213.

Αξίζει ακόμη να επισημανθεί ότι η αύξηση του υπηρετικού προσωπικού σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα έχει άμεση σχέση με την διόγκωση του αριθμού των εκπροσώπων των μεσαίων και μικροαστικών στρωμάτων της ελληνικής πρωτεύουσας.¹²⁰ Η δυνατότητα απασχόλησης μιας ή περισσοτέρων υπηρετριών αποτελεί ενδεικτικό στοιχείο της οικονομικής ευημερίας μιας οικογένειας. Κατά συνέπεια, οι υπηρετρίες μεταβάλλονται σε σύμβολα της κοινωνικής ανέλιξης των Αθηναίων αστών.¹²¹

Μελετώντας τα ήθη και τις συνήθειες των κατώτερων-επικίνδυνων τάξεων, η σύλληψη μιας συμμορίας, έτσι όπως αυτή περιγράφεται στο μυθιστόρημα, ύστερα από το φόνο και την κλοπή της περιουσίας ενός μπαλωματή είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική όσον αφορά τη δράση της: «Η εταιρεία είχε εκμεταλλευθή ου μόνον την φιλοχρηματίαν και την ευήθειαν, αλλά και παν κτηνώδες και μυσαρόν ένστικτον. Νέοι καλών οικογενειών, εν Αθήναις και εις τινας επαρχίας, όπου η εταιρεία είχεν αντεπιστέλλοντα μέλη, είχαν οδηγηθή δι' απάτης εις καταγώγια, όπου ηναγκάσθησαν δι' ακατανομάστων τρόπων να υπογράψωσι συναλλάγματα δια σπουδαία ποσά, τα οποία επλήρωσαν μετά τινας ημέρας. Άνδρες κατέχοντες ανωτάτας θέσεις ή διακρινόμενοι δια τον πλούτον αυτών επλήρωσαν αδρά λύτρα ίνα καλυφθώσιν αι μυσαραί αυτών πράξεις, εις τας οποίας τεχνηέντως τους παρέσυραν οι συμμορίτες. Σοβαρά οικογενειακά μυστικά εχρησίμευσαν ως άλλη πηγή χρηματισμού εις την εταιρείαν».¹²² Χαρακτηριστικό είναι το ότι η ομολογία των μελών της συμμορίας οφείλεται στη χρήση βασανιστηρίων, όπως «της ακούσιας αϋπνίας, του κρεμάσματος άνω κάτω, των θερμών αυγών τα οποία ετέθησαν εις τας μασχάλας του, της δίψης της οποίας είχαν εκκαύσει προηγουμένως δια σαρδελών και του σιδηρού μαγγάνου».¹²³ Λόγω όμως της εμπλοκής σημαντικών και σεβάσμιων ανθρώπων, η υπόθεση αποσιωπήθηκε και η αστυνομία περιορίστηκε στο φόνο και την κλοπή του μπαλωματή.

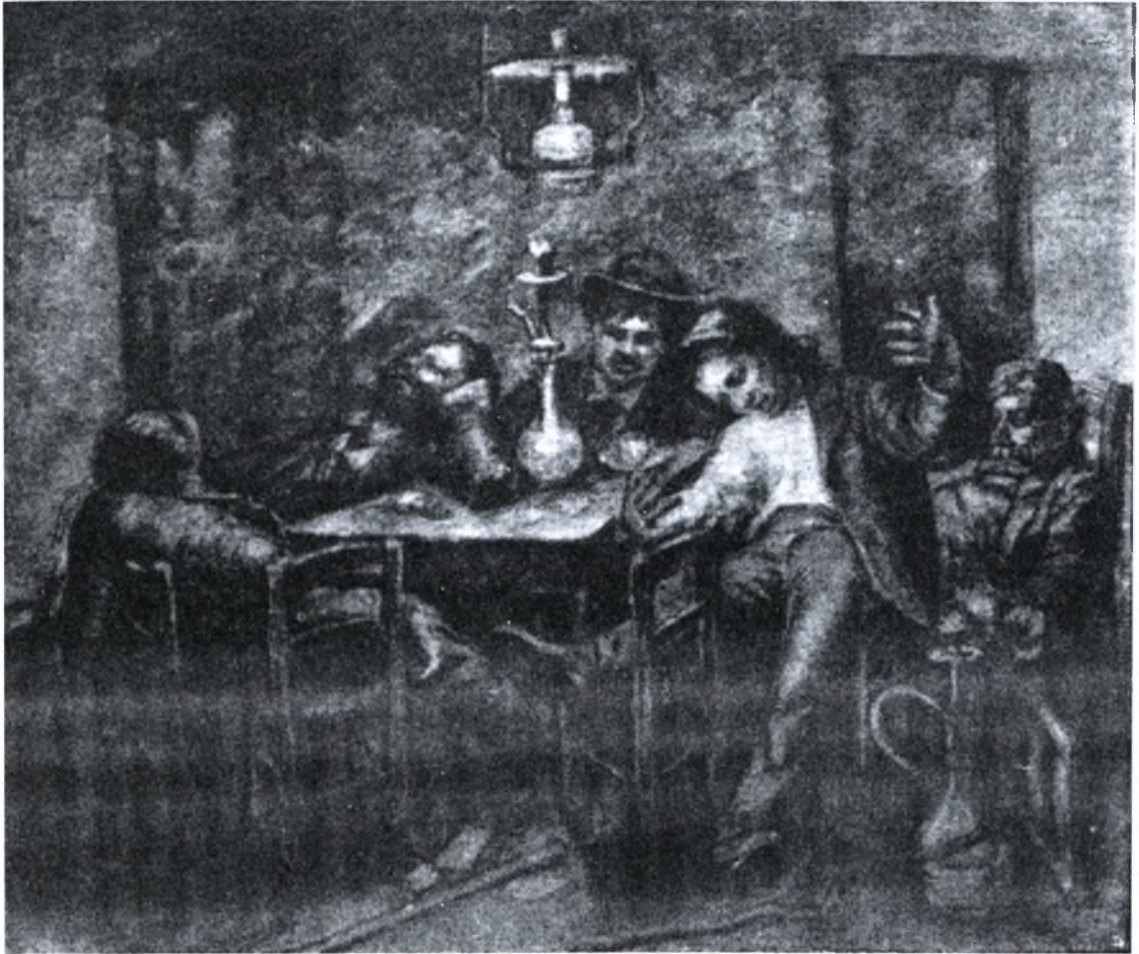
Άξιο παρατήρησης είναι επίσης το γεγονός ότι ο Κονδυλάκης βάζει τους κακοποιούς να διακηρύσσουν ότι όλοι οι άνθρωποι είναι κλέφτες, όλοι αρέσκονται στις κλοπές, αλλά δεν το παραδέχονται, όπως κάνουν αυτοί: «‘Λευτερία κλεφτερία’ [...] Πουως την έβγαλε αυτήν παροιμία; Βέβαια δεν την

¹²⁰ ό. π., σ. 195.

¹²¹ ό. π., σ. 195.

¹²² Ιωάννης Κονδυλάκης, ό. π., σ. 672.

(Εἰκὼν Ρούμπου)

Οἱ δὲ λωποδύται μεθυσθέντες, ἔκλιναν τὴν κεφαλὴν ἐπὶ
τῆς τραπέζης... (σ. 656)

έκαμα εγώ, ούτε από σας κανείς. Την έκαμε ο κόσμος, οπού σημαίνει ότι ο κόσμος αγαπά να γλύφη τα δάκτυλά του, όταν κρατή ξένο μέλι, δηλαδή να κλέφτη. Ο κόσμος, οι άνθρωποι, το ίδιο κάνει, είναι κλέφτες».¹²⁴

Αναφορικά με το πάθος της χαρτοπαιξίας αξιοσημείωτο είναι το ότι υπήρξε ιδιαίτερα έντονο για πολλούς εκπροσώπους της αθηναϊκής κοινωνίας, στο βωμό του οποίου χάνονταν τεράστιες περιουσίες, όπως γίνεται κατανοητό από την περιγραφή της ατμόσφαιρας που επικρατούσε σε μία χαρτοπαικτική λέσχη: «Ο παρακαθήμενος με τον σεβάσμιον λευκόν πώγωνα έτρωγε τα τελευταία λείψανα μεγάλης κτηματικής περιουσίας, αφίνων τρεις θυγατέρας εις το έλεος του Θεού. Έπειτα νεανίαί άσωτοι εγκαταλίποντες τας σπουδάς ή τα επαγγέλματα των, λησμονούντες και αυτάς τας ερωμένας των χάριν του πανισχύρου πάθους και σύροντες από χαρτοπαικτείου εις χαρτοπαικτείον την προώρως μαραινομένην νεότητά των. Έπειτα χαρτοπαίκεται εξ επαγγέλματος, άνθρωποι αγνώστου προελεύσεως, αποζώντες εκ της χαρτοπαιξίας και εκ πόρων άλλων μυστηριωδών, οι οποίοι την μίαν ημέραν φέρουν αδαμάντινην καρφίδα εις τον λαιμοδέτην και την άλλην δεν έχουν ν' αγοράσουν καπνόν. Και ο παρακαθήμενος, πρώην αξιωματικός του οικονομικού, ο οποίος έχασεν ό,τι είχεν και ό,τι δεν είχεν, επιτέλους δε και τον βαθμόν του επί της πράσινης τραπέζης, εις ήν όμως εξηκολούθει να είναι αφωσιωμένος μέχρις εσχάτου εξευτελισμού. Ο δε άλλος [...] ήτο ο αλχημιστής των χαρτοπαικτών. Αφού έχασε την περιουσίαν του και την προίκα της συζύγου του, [...] κατεγίνετο τώρα εις την εξεύρεσιν μεθόδου δι' ης να κερδίζη πάντοτε. Αλλά ήτο πιθανόν ότι πρίν ή ανακαλύψη τον φιλοσοφικόν λίθον της χαρτοπαιξίας, αυτή θα του αφήρει και τον ολίγον νουν τον οποίον είχεν ακόμη».¹²⁵

Η πορνεία αποτελούσε επίσης μέρος της αθηναϊκής πραγματικότητας. Η αποπλάνηση φτωχών κοριτσιών, κυρίως υπηρετριών, με τη σαγήνη της τοποθέτησής τους σε ένα καλό και τίμιο σπίτι, είχε σε πολλές περιπτώσεις ως αποτέλεσμα την εκπόρνευσή τους. Η πορνεία είναι έκδηλη και στο χορό των μεταμφιεσμένων- «Άλλος δε θόρυβος γυναικείων και ανδρικών φωνών ήρχετο εκ των παρακειμένων ιδιαιτέρων δωματίων»-¹²⁶, που παρουσιάζει παράλληλα και τον τρόπο διασκέδασης των κατώτερων τάξεων. Αξιοσημείωτος είναι και ο

¹²³ ό. π., σ. 671.

¹²⁴ ό. π., σ. 646.

¹²⁵ ό. π., σ. 448, 449.

χαρακτηρισμός της Μελλομένης, κόρης εύπορης οικογενείας που πτώχευσε λόγω της εξαπάτησής της από εγκληματίες, ως «Νανά των Αθηνών», δηλώνοντας το μέγεθος της καλής φήμης της, χαρακτηρισμός ο οποίος παραπέμπει στο μυθιστόρημα του Ζολά «Νανά».

Στο μυθιστόρημα είναι ιδιαίτερα εμφανείς και οι άθλιες και ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης των φτωχών κοινωνικών στρωμάτων. Οι τόποι κατοικίας τους ήταν συνήθως μικρά, σκοτεινά και ρυπαρά δωμάτια, ενοικιαζόμενα από φοιτητές, κατώτερους αξιωματικούς, κληρικούς, δικηγόρους, εμποροϋπαλλήλους, φτωχά εργαζόμενα παιδιά. Πολύ συχνά μάλιστα διέμεναν πολλοί μαζί, καθώς δεν μπορούσαν να πληρώσουν το ενοίκιο –«Ο Τάσος εκατέβαινε δια της οδού Σταδίου επιστρέφων εις την κατοικίαν του, μικρόν δωμάτιον το οποίον είχεν ενοικιάσει μετά τινων άλλων λούστρων».¹²⁷ Απαντώνται όμως και πολλοί άστεγοι και επαίτες, οι οποίοι μη δυνάμενοι να νοικιάσουν κάποιο δωμάτιο, κοιμόντουσαν στο δρόμο, σε βράχους, σε θρανία και σε κούτες, ζητιανεύοντας για να μπορέσουν να επιβιώσουν.

Η διαφοροποίηση ανάμεσα στις ανατολικές και τις δυτικές συνοικίες της πόλης, όπως διαπιστώνει η Χριστίνα Αγριαντώνη, υπήρξε σημαντική, ενώ έγινε εντονότερη με την εγκατάσταση των ομογενών στην πρωτεύουσα από τη δεκαετία του 1880 και την οικοδόμηση των μεγάρων τους κοντά στα ανάκτορα και στη λεωφόρο Κηφισίας.¹²⁸

Οι μεγάλες αντιθέσεις που διέπουν την αθηναϊκή κοινωνία της εποχής διαφαίνονται και από τις εντυπώσεις που αποκόμισε η Μαριώρα, όταν έφτασε για πρώτη φορά στην Αθήνα. Η νεαρή επαρχιώτισσα εκστασιάζεται από την εικόνα που αντικρύζει: «Ο θαυμασμός της δε μετεβλήθη εις έκστασιν όταν έφθασεν εις Αθήνας και ευρέθη εν μέσω τόσης πολυανθρωπίας, τόσου θορύβου, τόσων ποικίλων ιματισμών, καταστημάτων με μεγάλα κάτοπτρα και φωτοβολούσας προθήκας. Εβάδιζεν ως υπνοβάτης».¹²⁹ Αμέσως όμως, η εικόνα αυτή θα δώσει τη θέση της σε μια άλλη, διαμετρικά αντίθετη, εξίσου εντυπωσιακή: «[...] έφθασεν εις την κατοικίαν του Μαστροκωσταντή, εις μιαν αυλήν παρά την Μητρόπολιν, αυλήν ρυπαράν, επί της οποίας απετέλουν πυκνόν δίκτυον τα σχοινία τα χρησιμεύοντα δια το στέγνωμα των ασπρορούχων. Μεγάλη αμαξόθυρα, της

¹²⁶ ό. π., σ. 733.

¹²⁷ ό. π., σ. 512.

¹²⁸ Χριστίνα Αγριαντώνη, ό. π., σ. 124, 125.

οποίας το εν θυρόφυλλον είχε λοξεύσει, αποσπασθέντος του ενός των στροφίγγων αυτού, ήγεν εις την μάνδραν εκείνην, εκ της οποίας έρρεεν ρυάκιον ακαθάρτων υδάτων, εις τας όχθας του οποίου έπαιζον τρία ή τέσσαρα παιδιά, ημίγυμνα, ρίπτοντα τεμάχια εφημερίδος εις το φαιόν ύδωρ της μπουγάδας [...]».¹³⁰

Άξιες παρατήρησης, αναφορικά με την πόλη και το θέαμα, δίπολο του οποίου κάνει χρήση και ο Κονδυλάκης, είναι οι απόψεις του Πέτρου Μαρτινίδη. Σύμφωνα με τον Μαρτινίδη, δεν υπήρξε μεγάλη πόλη χωρίς ‘μεγάλα’ θεάματα, μεγάλα σε καλλιτεχνική αξία ή μεγάλα σε συμμετοχή. Το θέαμα ως θρησκευτική κατάνυξη, ως αισθητική μέθεξη, ως λαϊκή εκτόνωση, κάποιες φορές και ως κοινωνική κριτική, διαμαρτυρία, αναβίωση ιστορικής μνήμης ή ενεργοποίηση συλλογικής συγκίνησης συνδέθηκε με άρρηκτους δεσμούς με τα αστικά κέντρα. Έγινε δομικό συστατικό των πόλεων, βασική συνθήκη της ύπαρξής τους, η εικόνα της συλλογικής σύμπραξης. Συγκρότησε επίσης τις πόλεις, προσφέροντας στους πολίτες τη συνείδηση της συνοχής τους.¹³¹

Από τη στιγμή όμως που η ‘βιομηχανική επανάσταση’ και ο αστικός ατομικισμός κυριάρχησαν, άρχισε να ενισχύεται η πόλη ως αποκλειστικό θέαμα του εαυτού της και για τον εαυτό της. Το ίδιο το αστικό τοπίο, ως άμεση και πραγματική εικόνα, ανέλαβε κατ’ αποκλειστικότητα να δηλώνει όσα, μέχρι τότε, είχαν να προωθούν οι συμβολικές του αναπαραστάσεις.¹³²

Όπως γίνεται κατανοητό στο μυθιστόρημα, ο αγώνας κατά της πενίας και της δυστυχίας ήταν συνεχής και σκληρός και ο πόθος για κοινωνική άνοδο και γενικά για ένα καλύτερο μέλλον έτρεφε με ελπίδες την ψυχή του φτωχού πληθυσμού: «Ο Χαρίλαος ήλπιζεν ότι γινόμενος φοιτητής, θα έβρισκεν εργασίαν εξασφαλίζουσαν αυτώ άνετον βίον. Αλλά δεν εβράδυνε να ιδή ότι αι ελπίδες του ήσαν κεναί. [...] Οι πλείστοι των εχόντων ανάγκην οικοδοδασκάλου επροτίμων άλλους μάλλον καλοενδεδυμένους ή προσφέροντας μετά της διδασκαλίας και υλικωτέραν εργασίαν. Ένεκα τούτου διετέλει εις διαρκή αγωνίαν δια να πληρώσει το ενοίκιον του δωματίου του και να επαρκέση εις τας άλλας στοιχειώδεις ανάγκας του βίου του. Και δεν το κατώρθωνε σχεδόν ποτέ. [...] Ο πόθος του ήτο ν’ αναδειχθή, ν’ ανέλθη εις τας ανώτερας τάξεις της κοινωνίας, να γίνη ανώτερος ή τουλάχιστον ίσος μ’ εκείνους οίτινες τον έσκωπτον άλλοτε εις το γυμνάσιον δια

¹²⁹ Ιωάννης Κονδυλάκης, ό. π., σ. 76.

¹³⁰ ό. π., σ. 76, 78.

¹³¹ Πέτρος Μαρτινίδης, *Μεσιτείες του ορατού*, Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ. 272. 273.

την πενίαν του, και προπάντων να ζήσει εν ανέσει και απολαύσει τας ηδονάς του κόσμου». ¹³³

Σ' αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφερθεί ότι ο αριθμός των αστέγων, των ορφανών, των εκθέτων, των επαιτών, των περιπλανώμενων νέων και της εγκληματικότητας, όπως επισημαίνει η Βάσω Θεοδώρου, ακολουθεί ιδιαίτερα ανοδική πορεία μετά την έβδομη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα στα μεγάλα αστικά κέντρα, υπογραμμίζοντας τόσο τις ελλείψεις στο χώρο της δημόσιας υγείας όσο και σε αυτόν της πρόνοιας. Πόλεις που έχουν αναπτυχθεί πρόσφατα, όπως η Αθήνα και ο Πειραιάς, δεν διαθέτουν την απαραίτητη υποδομή για να αφομοιώσουν ομαλά τον πλεονάζοντα πληθυσμό. Η εποχική μετανάστευση και οι προσφυγικοί πληθυσμοί που φτάνουν στην Αθήνα ή τον Πειραιά λόγω πολεμικών γεγονότων, όπως για παράδειγμα οι Κρήτες στον Πειραιά το 1866, το 1878 και το 1896, προκαλούν σύγχυση στη ζωή της πόλης, αυξάνοντας τις ομάδες εκείνων που περιπλανούνται άεργοι στους δρόμους και τις πλατείες. Το ενοχλητικό θέαμα των επαιτών, των αστέγων, των τζογαδόρων και όλων εκείνων που «διάγουν πλάνητα βίον» αφαιρούν την αίγλη του οράματος της σύγχρονης ευρωπαϊκής πόλης. Το γεγονός αυτό θα κινητοποιήσει τους μορφωμένους αστούς, οι οποίοι θα προβούν σε δυναμικές πρωτοβουλίες είτε στο πλαίσιο του δημοτικού συμβουλίου είτε με τη σύσταση φιλανθρωπικών εταιρειών. ¹³⁴

Επηρεασμένοι ιδιαίτερα από τις ανησυχητικές διαστάσεις που είχε λάβει η νεανική περιπλάνηση στις βιομηχανικές μητροπόλεις της Ευρώπης, θα επικεντρώσουν το ενδιαφέρον τους στα άπορα και ανέστια παιδιά, προτείνοντας λύσεις για την περισυλλογή τους και την ένταξη τους σε φιλανθρωπικά ιδρύματα αποσκοπώντας στην οριστική απαλλαγή της πόλης από την ενοχλητική τους παρουσία, λύσεις που είχαν τεθεί σε λειτουργία σε ανάλογες περιπτώσεις σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις, λύσεις άλλοτε επηρεασμένες από τη φιλοσοφία ενός φιλανθρωπικού πατερναλισμού και άλλοτε από την κατασταλτική αντίληψη του εγκλεισμού. Και στις δύο διαφορετικές εκδοχές της φιλανθρωπίας, προληπτικής ή κατασταλτικής, παρουσιάζεται η δεσπόζουσα αντίληψη του 19^{ου} αιώνα, που

---

¹³² ό. π., σ. 274.

¹³³ Ιωάννης Κονδυλάκης, ό. π., σ. 576, 578, 579.

¹³⁴ Βάσω Θεοδώρου, *Επαιτεία και αλητεία στην Αθήνα και τον Πειραιά*, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 2000, σ. 203, 204.

προδικάζει την κατάληξη των περιπλανώμενων και εγκαταλειμμένων παιδιών στην εγκληματικότητα.¹³⁵

Άξια παρατήρησης είναι και η νομική αντιμετώπιση της επαιτείας που προβλέπεται με τον ποινικό νόμο που ψηφίστηκε από τα πρώτα χρόνια ίδρυσης του ελληνικού κράτους, σημειώνοντας τον ευεργετικό χαρακτήρα της εργασίας. Η υποχρέωση σε εργασία των επαιτών, αλητών και αγυρτών αφορμάται από την επιθυμητή ηθικοποίηση και τον επιδιωκόμενο εκσυγχρονισμό και στοχεύει στην τήρηση της τάξης. Η επαιτεία διώκεται, λοιπόν, ως αδίκημα. «Επαίται και αργοί πρέπει να αναγκάζονται εις εργασία, όταν είναι ικανοί εργασίας. Εις εναντίαν περιπτώσιν πρέπει να αποπέμπονται πάντοτε εις τους δήμους των και προς τούτο τίθενται υπό ιδιέταν επαγρύπνησιν και συνοδείαν», διευκρινίζεται στο Βασιλικό Διάταγμα του 1836 περί συστάσεως Δημοτικής αστυνομίας.¹³⁶ Η επιρροή της ευρωπαϊκής νομικής αντίληψης, που κηρύσσει την προστασία της εργασίας ως κοινωνικό αγαθό, ενώ διώκει την αργία ως αδίκημα, είναι εμφανής.

Όσον αφορά την εγκληματικότητα και την εξαχρείωση, ο Κονδυλάκης αφήνει να εννοηθεί ότι είναι περισσότερο προϊόντα κακής ανατροφής και έλλειψη κοινωνικού ενδιαφέροντος παρά κληρονομικής προδιάθεσης, είναι δηλαδή επίκτητα και όχι έμφυτα: «Φύσει δεν ήτο κακός ο Αριστοτέλης [...] Και αν εδίδετο επιμέλεια τις εις την ανατροφήν του, ίσως θα ετρέπετο προς το καλόν και θ' ανέπτυσεν αγαθάς τινας ιδιότητας. Αλλ' αφεθείς εις την τύχην του, έπτε κατά την παιδικήν και εφηβικήν του ηλικίαν άφθονον το δηλητήριον της διαφθοράς, και αι κτηνώδεις ορμαί, ευρούσαι ελευθέραν ανάπτυξιν, απέπνιξαν παν ό,τι αγαθόν υπήρχεν εν σπερμάτι εις την νεαράν ψυχήν του».¹³⁷ Η ηθική έκλυση οφείλεται λοιπόν στη σαθρή ανατροφή. Εικονογραφώντας τους αναμορφωτικούς στόχους των αστών το μυθιστόρημα υπαινίσσεται ότι τα κοινωνικά πάθη θα μπορούσαν να θεραπευτούν με τη σωστή φροντίδα και παιδεία, καθησυχάζοντας τον αναγνώστη.

Για την ελλιπή ανατροφή του Αριστοτέλη ολοκληρωτικά υπεύθυνη είναι η οικογένειά του, μια οικογένεια που στο εσωτερικό της δεσπόζει η αδιαφορία τόσο του πατέρα όσο και της μητέρας απέναντι στα παιδιά τους. Στο σημείο αυτό τίγεται ένα ζήτημα, στο οποίο ο 19^{ος} αιώνας απέδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα, το

¹³⁵ ό. π., σ. 204, 205.

¹³⁶ ό. π., σ. 206, 207.

¹³⁷ Ιωάννης Κονδυλάκης, ό. π., σ. 320.

ζήτημα δηλαδή του εκπαιδευτικού έργου της οικογένειας ως βασικού στηρίγματος της ηθικής συμπεριφοράς του παιδιού στην μετέπειτα ενήλικη ζωή του.

Άξιο παρατήρησης είναι το ότι η δραματοποίηση της αστικής ζωής συνδέει το άστυ με το κακό. Σ' αυτή την εξίσωση προβαίνουν οι γυναικείοι χαρακτήρες, οι οποίοι υποφέρουν περισσότερο από την εχθρότητα του αστικού περιβάλλοντος και τελικά εξοστρακίζονται από τους κόλπους του. Έτσι η κεντρική ηρωίδα, όταν αντιλαμβάνεται την αλήθεια των μητρικών συμβουλών ότι «εις τας πόλεις ήσαν στημένοι πολλαί παγίδες κατά της αθωότητος και της αρετής και ότι έπρεπε να δυσπιστή και να προσέχη»¹³⁸, αναφωνεί: «Τί κακός τόπος που 'ν' η Αθήνα!»¹³⁹ Η πόλη των ονείρων της, η γη της επαγγελίας, όπως την χαρακτήριζε, μετατρέπεται σε ανατριχιαστικό εφιάλη, έτσι ώστε στο άκουσμα και μόνο του ονόματος των Αθηνών καταλαμβάνεται από φρίκη και τρόμο, σαν να έβλεπε φοβερά φαντάσματα. Από την άλλη, η Μέλπω, που επιστρέφει στην πόλη για να εκπορνευθεί και τελικά να φονευθεί από τον αδελφό της, έχει ήδη επιχειρήσει να ξεφύγει από την Αθήνα: «-Θα φύγω από τας Αθήνας και δεν θα ξανάρθω ποτέ, ποτέ!», υποδηλώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την αποστροφή της για το αθηναϊκό άστυ και τους μεγάλους κινδύνους που κρύβει η πόλη για το γυναικείο φύλο.

Ενδεικτικά αυτής της απογοήτευσης για το κλίμα που επικρατούσε στην πόλη της Αθήνας είναι και τα παρακάτω: «Τίποτε δεν ήτο σωστό εις αυτόν τον αγριότοπον, εις αυτήν την χώραν των Ζουλού. Εντρέπεται κανείς πλιά να λέγη ότι είναι Ρωμιός! [...] Δεν ήτο πλια να μείνουν στην Αθήνα!»¹⁴⁰

Στους *Άθλιους των Αθηνών* δεν είναι διόλου τυχαία η παρουσία γυναικών και παιδιών στις πρωταγωνιστικές φιγούρες. Υποβόσκει η αντίληψη ότι η μεγαλούπολη αντιτίθεται στη συναισθηματικότητα και την αθωότητα. Εδώ δεν κυριαρχεί η «θηλυκή» καρδιά, αλλά ο «αρσενικός» εγκέφαλος. Στην ζούγκλα των πόλεων, όπου ισχύει το συμφέρον και το δίκαιο του ισχυρότερου, τα μεγάλα θύματα είναι το απροστάτευτο ασθενές φύλο και το ακηδεμόνευτο παιδί. Η χοάνη

---

¹³⁸ ό. π., σ. 71.

¹³⁹ ό. π., σ. 379.

¹⁴⁰ ό. π., σ. 664, 665.

της αμαρτωλής και ανήθικης πόλης καταπίνει κατεξοχήν τα ανήλικα και αδύναμα πλάσματα και τις ανίσχυρες γυναίκες.¹⁴¹

Επιπλέον, την ανησυχητική εικόνα που αποπνέει η ίδια η πόλη απαλύνει η ίδια η διαδικασία αποκάλυψης των αθέατων πλευρών του αστικού χώρου, που έχουν θέσει ως στόχο οι *Άθλιοι των Αθηνών*, προσφέροντας παράλληλα στον αναγνώστη ένα μάθημα προφύλαξης από τις παγίδες που κρύβει το αθηναϊκό άστυ. Η καθολική αναπαράσταση της αστικής κοινωνίας σχετίζεται άμεσα με τον συσχετισμό αλλά και την ανάγκη διαχωρισμού του πραγματικού από το φαινομενικό. Η ικανότητα αναγνώρισης της πλασματικότητας της δημόσιας συμπεριφοράς μπορεί να αποδειχθεί ιδιαίτερα πολύτιμη και χρήσιμη για τον κάτοικο της πόλης, καθώς μια τέτοια ικανότητα δεν έχει ως άμεσο επακόλουθο μόνο την γνώση της πραγματικότητας του άστεως αλλά σχετίζεται και με τον έλεγχό της.¹⁴² Είναι χαρακτηριστικό ότι τον 19^ο αιώνα καλλιεργούνται απόψεις σχετικά με την άμεση σύνδεση της εξωτερικής εμφάνισης με τον εσωτερικό κόσμο του ατόμου, διακριτικό γνώρισμα της οποίας αποτελεί η προσπάθεια απόκρυψης του αληθινού χαρακτήρα πίσω από μάσκες και αμφιέσεις.¹⁴³

Η δυνατότητα εξιχνίασης και διαλεύκανσης της ζοφερής πόλης, που διακηρύσσει το μυθιστόρημα, δημιουργεί στον αναγνώστη ένα συναίσθημα εφησυχασμού και ανακούφισης, που σταθεροποιείται με τη μελοδραματική αποκατάσταση της διαταραγμένης ισορροπίας. Από την άλλη, η απονομή δικαιοσύνης είναι συνυφασμένη με τη διάθεση επιβολής της τάξης στον παραλυμένο και αποδιοργανωμένο κόσμο της πόλης. Έτσι, για παράδειγμα, η δολοφονία της διεφθαρμένης Μέλπως από τον αδελφό της δικαιολογείται ως πράξη ηθικού εξαγνισμού και αποδεικνύει, όπως και ο βασανισμός του τρελού πια κακοποιού Αριστοτέλη, «τον σαδισμό της μελοδραματικής αυτοδικίας».¹⁴⁴ Επιπρόσθετα, οι χαρακτήρες, κάθε φορά που έρχονται αντιμέτωποι με μια δυσκολία, επικαλούνται μια υπερβατική αρχή (τον Θεό ή το Κακό), η οποία θεωρούν πως εποπτεύει τις πράξεις και τις ατυχίες τους και έχει την υποχρέωση να τιμωρήσει τους υπεύθυνους. Ουσιαστικά, όμως, όπως διαφαίνεται και στους *Άθλιους των Αθηνών*, η επικράτηση του δικαίου καθορίζεται λιγότερο από το Θείο και περισσότερο από τη φιλοστοργία και

¹⁴¹ Λίζυ Τσιριμώκου, *Γραμματολογία της πόλης*, τ. Α', Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 1985.

¹⁴² Γεωργία Γκότση, ό. π., σ. 268.

¹⁴³ ό. π., σ.268.

φιλανθρωπία του εύπορου κ. Φλαμούρη, «υπό τήν πατριαρχικήν στοργήν» του οποίου «τώρα ζώσιν ευτυχή και λατρευόμενα τα τρία ανδρόγυνα».¹⁴⁵ Η κεντρική ιστορία της οικογένειας, που διασπείρεται για να επανασυνδεθεί δυνατώτερη, επιβεβαιώνει την δεσπόζουσα αντίληψη ότι η κοινωνική ευδαιμονία και γαλήνη έχει ως πρωταρχική πηγή της την υγεία του οικογενειακού βίου. Η μελοδραματική λύση που δίνεται στο μυθιστόρημα είναι σύμφυτη με την ιδεολογία του αστικού πατερναλισμού, την οποία εκφράζει η παραπάνω φράση.¹⁴⁶

Γενικά, ο Κονδυλάκης θεωρεί ότι η επιθυμία για πρόοδο και η γνήσια φιλανθρωπία αποτελούν βασικούς παράγοντες κοινωνικής μεταρρύθμισης, μεταρρύθμιση η οποία καθίσταται απαραίτητη στα πλαίσια μιας κοινωνίας που ταλαιπωρείται από πολλές δυσάρεστες και παθογόνες καταστάσεις και χαρακτηρίζεται από σημαντική καθυστέρηση. Μέσα από το πρόσωπο του κ. Σταρόπουλου επικρίνει δριμύτατα την υποκριτική στάση εκείνων που κρύβονται πίσω από την μάσκα του φιλανθρώπου και εκμεταλλεύονται την αθωότητα, την αγνότητα και την αδυναμία, όσων τους εμπιστεύονται. Ταυτόχρονα, η πρόταση για ηθική και οικονομική βοήθεια του απόκληρου πληθυσμού προσφέρει ένα άλλοθι στους αστούς για την απραξία τους απέναντι στον περιορισμό ή στην εξουδετέρωση του φαινομένου της κοινωνικής αδικίας.

Άξιο παρατήρησης είναι ακόμη το ότι οι *Άθλιοι των Αθηνών* απηχούν την κύρια πρόταση του λαϊκού μυθιστορήματος για «ονειρική υπέρβαση της κοινωνικής αδικίας», δημιουργώντας για τους αναγνώστες τους μια περισσότερο ανεκτή εικόνα της ζωής στην πρωτεύουσα.¹⁴⁷ Παρά το γεγονός ότι η επιστροφή της ηρωίδας στην ύπαιθρο μετά τα θλιβερά περιστατικά που έζησε στη διάρκεια της διαμονής της στο άστυ καταδεικνύει την απαξίωση της νοσηρής πόλης, το μυθιστόρημα, προτείνοντας τρόπους ορθής διαγωγής και προφύλαξης από τα κακόφημα και επικίνδυνα μέρη και εξασφαλίζοντας την τελική αποκατάσταση της ηθικής τάξης, προωθεί εν τέλει την ελπίδα για μια ακίνδυνη και ασφαλή διαβίωση. Εάν οι αναγνώστες υιοθετήσουν και ακολουθήσουν την τακτική της διεισδυτικής όρασης, της σκληρής δουλειάς και την πίστη στην τελική υπερίσχυση του δικαίου, θα έχουν πιθανότατα τη δυνατότητα να γνωρίσουν την

---

¹⁴⁴ ό. π., σ.269.

¹⁴⁵ Ιωάννης Κονδυλάκης, ό. π., σ.789.

¹⁴⁶ Γεωργία Γκότση, ό. π., σ.269, 270.

¹⁴⁷ ό. π., σ.270.

επιτυχία και την ευτυχία στον αφιλόξενο χώρο, από τον οποίο απομακρύνεται φοβισμένη η Μαριώρα.

Επιπροσθέτως, η αντίληψη ότι η γνώση και ο έλεγχος της αστικής πραγματικότητας έγκειται στη δυνατότητα εποπτείας από μια αθέατη οπτική γωνία, αποτελεί, κατά τη Γεωργία Γκότση, το σημείο συνάντησης της ρεαλιστικής διάθεσης του μυθιστορήματος και της μελοδραματικής του εξύφανσης. Οι αναφορές σε ιστορικά γεγονότα και πρόσωπα, ο περίπατος σε διαφορετικές και αντιθετικές συνοικίες της πόλης και η παρουσίαση ποικιλόμορφων κοινωνικών χώρων αποσκοπεί σε μια ακριβή και ολοκληρωτική σκιαγράφιση της φυσιογνωμίας της Αθήνας στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Η πλούσια εικονογράφηση του μυθιστορήματος από γνωστούς καλλιτέχνες, με προεξάρχοντα τον Νικηφόρο Λύτρα, αποτυπώνει και συμβάλλει στη διακηρυγμένη προσήλωση στην αλήθεια και στην προσπάθεια της πειστικής αναπαράστασης της κοινωνικής πραγματικότητας. Η εικόνα μιλά πιο εύγλωττα στη φαντασία του απλού αναγνώστη και ταυτόχρονα ενισχύει το παραστατικό βάρος των λέξεων του συγγραφέα.

Στους *Άθλιους των Αθηνών*, οι εικονογραφίες σε ορισμένες περιπτώσεις τοποθετούνται σελίδες πριν από τη σκηνή που αναπαριστούν, έτσι ώστε να εξάψουν την περιέργεια και να προμηνύσουν την εξέλιξη της πλοκής, και σε άλλες ακολουθούν για να υπενθυμίσουν προηγούμενο σημείο της δράσης. Λειτουργούν δηλαδή ως συνεκτικοί κρίκοι, οι οποίοι όμως προκαλούν μια νέα, εξωκειμενική οργάνωση της αφήγησης.¹⁴⁸

Οι εικονογραφίες (επίμαχες σκηνές δράσης και κάποια πορτραίτα) παρά την κακή εκτύπωσή τους, έχουν σχεδιαστεί για να τραβήξουν τα βλέμματα και την προσοχή των αναγνωστών. Παρουσιάζουν τους χαρακτήρες με όλα τα χαρακτηριστικά στοιχεία του τύπου τους, σκιαγραφούν άγνωστες γωνίες της πόλης και ανοίκειες όψεις της ζωής της, ξεναγούν τον ανήξερο αναγνώστη σε απαγορευμένους χώρους, όπως πορνεία, χαρτοπαικτικές λέσχες και χασισοποτεία αλλά και μορφοποιούν καθημερινές εμπειρίες του, όπως είναι ο θηλασμός και το πένθος.¹⁴⁹

---

¹⁴⁸ Γεωργία Γκότση, *Υποθέσεις για το εικονογραφημένο μυθιστόρημα του 19^{ου} αιώνα. Η περίπτωση των Αποκρύφων*, *Αντί*, τεύχος 641. Παρασκευή 1 Αυγούστου 1997, σ. 46.

¹⁴⁹ *ό. π.*, σ. 46. 47.

Παράλληλα, ηθικολογούν: το πνεύμα διακωμώδησης στην καρικατούρα του εκμεταλλευτή Σταρόπουλου ή η βαναυσότητα που διακρίνει την παράσταση κακοποίησης του λουστράκου Τάσου από τον μάστορα φορτίζουν με επιτήδειο τρόπο ψυχολογικά τον αναγνώστη, σχηματοποιώντας τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής.

Το γεγονός ότι αυτή η εικονογράφηση δεν περιορίζεται μόνο στο δημόσιο χώρο αλλά διεισδύει και στον ιδιωτικό, καθώς και το ότι αντιμετωπίζει πολλές φορές κριτικά ή και σατιρικά την πραγματικότητα, έχει ως συνέπεια ένα πιο ρεαλιστικό αποτέλεσμα από οποιοδήποτε άλλο συγγραφικό τέχνασμα.¹⁵⁰

Παρά τις αναφορές όμως στην κοινωνική πραγματικότητα της εποχής, η απεικόνιση του κόσμου και του υποκόσμου της ελληνικής πρωτεύουσας εμπερικλείει υπερβολές και απιθανότητες. Οι χαρακτήρες του μυθιστορήματος δηλώνουν την πρόθεση του Κονδυλάκη να αποτυπώσει κοινωνικές ομάδες, χωρίς όμως να προσαρμόζονται απόλυτα στις απαιτήσεις της πλοκής, η οποία ανταποκρίνεται στον εθισμό του αναγνωστικού κοινού στα αγαπημένα μοτίβα της λαϊκής λογοτεχνίας (απαγωγές, παράνομοι έρωτες, νόθα τέκνα, απίστευτες συμπτώσεις). Αυτός ο συνδυασμός κριτικής ανασύνθεσης της κοινωνικής πραγματικότητας με στοιχεία ρομαντικά και παραλογοτεχνικά είναι σύνηθες τέχνασμα των Απόκρυφων μυθιστορημάτων, όπου η εξιχνίαση της εξαθλίωσης και της διαφθοράς των αστικών κέντρων παίρνει άλλη μορφή λόγω των διάχυτων αισθησιακών και περιπετειωδών γνωρισμάτων.¹⁵¹ Ο Κονδυλάκης χρησιμοποιεί αυτά τα τεχνάσματα επιθυμώντας να προσδώσει στην Αθήνα του τέλους του 19^{ου} αιώνα την ανοίκεια όψη που απαιτεί ο μυστηριακός και απόκρυφος χαρακτήρας του μυθιστορήματος. Αινιγματικές μορφές, μισοφωτισμένοι χώροι, υπερβολικά σκηνικά συντείνουν στη δημιουργία μιας ατμόσφαιρας που προξενεί δυσφορία, κατάθλιψη και έντονες συγκινήσεις στους αναγνώστες, ενώ σκανδαλιστικές σκηνές, όπως αυτή της ημίγυμνης Μαριώρας που «δεν ελησμόνησε να περιμαζεύση» τον χιτώνα της «ίνα κρύψη το παρθενικό της στήθος» ή αυτή του φιλήματος δύο κακοποιών, εξάπτουν τη φαντασία τους.

Αξίζει ακόμη να επισημανθεί ότι η άντληση θεμάτων και χαρακτήρων από τις πιο σκοτεινές εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής που πραγματοποιείται στο μυθιστόρημα και συγκεκριμένα οι κοινωνικές εκτροπές, η μέθη και η βίαιη,

¹⁵⁰ ό. π., σ. 47.

¹⁵¹ Γεωργία Γκότση, *Η ζωή εν τη πρωτευούση*, ό. π., σ. 272.

Ὁ κύριος Σταρόπουλος.

ανάρμοστη και απρεπής συμπεριφορά που προξενεί, τα κτηνώδη ένστικτα, η βαρβαρότητα και η βαναυσότητα που αναφέρονται στο μυθιστόρημα, σχετίζουν τους *Άθλιους των Αθηνών* με το σύγχρονο κίνημα του νατουραλισμού, αν και ο Κονδυλάκης δεν εφαρμόζει τις αρχές της «φυσιολογικής» σχολής, όπως αυτές διατυπώθηκαν από τον Ζολά.¹⁵²

Ουσιαστικά, πάντως, την ταυτότητα του άστεως στους *Άθλιους των Αθηνών* διακρίνει μια νοηματική αντίφαση. Αφενός η πρωτεύουσα παρουσιάζεται ως χώρος ρυπαρός και νοσηρός. Παράλληλα η επιστροφή της Μαριώρας στο νησί της καταδεικνύει μια εξωραϊστική αντίληψη της υπαίθρου. Αφετέρου το άστν εμφανίζεται ως χώρος που μπορεί να καθαρθεί και να συμβάλει στην ευημερία των άξιων νέων της επαρχίας, όπως αποδεικνύει ο καταξιωμένος Τάσος. Οι δύο αντιθετικές καταστάσεις που χαρακτηρίζουν την πόλη και αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της, δηλαδή η εξαθλίωση και η αναμόρφωση, αντικατοπτρίζουν τα ανάμεικτα αισθήματα των αναγνωστών του άστεως απέναντι στην ιδέα της πόλης. Η αμφισημία λοιπόν της αστικής εμπειρίας στο μυθιστόρημα του Κονδυλάκη συμβαδίζει με την ευρύτερη τάση της ελλαδικής κοινωνίας στο τέλος του 19^{ου} αιώνα να εκδηλώνει από τη μία τον θαυμασμό της για τα επιτεύγματα που συντελούνται στο πλαίσιο του εξευρωπαϊσμού και από την άλλη να εκφράζει τη δυσαρέσκειά της για τα αβέβαια και επικίνδυνα αποτελέσματα της ανεξέλεγκτης αστικοποίησης της χώρας.

Επιφυλλιδογραφικό «λαϊκόν μυθιστόρημα» οι *Άθλιοι των Αθηνών* ανήκουν στα «των μάλλον αναγνωσκομένων μερών του φύλλου» και αυτό γιατί δίνουν τη δυνατότητα στο αναγνωστικό κοινό να τοποθετηθεί απέναντι σε μία μεταβατική κοινωνία με τον τρόπο που κάθε φορά είναι πιο κοντά του.¹⁵³

---

¹⁵² ό. π., σ. 271.

¹⁵³ ό. π., σ. 277.

3.Μιχαήλ Μητσάκης, «Αθηναϊκάί σελίδες»

Οι *Αθηναϊκάί σελίδες* εντάσσονται στην παράδοση της λογοτεχνίας του flâneur, των γαλλικών *physiologies de la rue* και των αγγλικών *urban sketches*. Ο Μητσάκης, λοιπόν, υιοθετεί την οπτική γωνία ενός «περιέργου παρατηρητού», ο οποίος επιδιώκει να «σπουδάση την βαθμιαίαν των ηθών παρ' ημίν μόρφωσιν».¹⁵⁴ Η στάση του καταδεικνύει πόσο στενά συνδεδεμένη είναι η εμφάνιση του flâneur με το πρόβλημα της συσχέτισης των εξωτερικών εντυπώσεων και του αληθινού ανθρώπινου χαρακτήρα στη συνείδηση του 19^{ου} αιώνα. Από τη στιγμή που διακηρύσσεται ότι η έκφραση του προσώπου και το παρουσιαστικό του ατόμου είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικά όσον αφορά την προσωπικότητά του, «η συμμετοχή των αστών στην κοινωνία παίρνει τη μορφή μιας σιωπηλής παρακολούθησης των άλλων, μεταβάλλεται σ' ένα είδος παθητικής οφθαλμολαγνείας».¹⁵⁵ Κατ' αυτόν τον τρόπο, ενώ από τη μια μεριά διογκώνεται η προσπάθεια απόκρυψης των αισθημάτων του ατόμου για να μην αποκαλυφθεί ο χαρακτήρας του, από την άλλη, η έμμονη παρατήρηση και η συνακόλουθη διασαφήνιση των παραστάσεων του δημόσιου βίου μεταβάλλεται σε βασική μορφή αλληλεπίδρασης του ατόμου με το περιβάλλον του. Ο απομονωμένος πλάνης ενσαρκώνει, λοιπόν, τον εμβληματικό θεατή της κοινωνίας, ενώ παράλληλα γίνεται ο χαρισματικός ερμηνευτής ενός κόσμου που δεν είναι πλέον εμφανής. Σύμφωνα με την αισθητική αντίληψη του Μητσάκη, η λογοτεχνική ταυτότητα του πλάνητος εδράζεται σ' αυτήν ακριβώς την ευρύτερη και διεισδυτικότερη όρασή του, εφόσον καλλιτέχνης είναι ουσιαστικά εκείνος που, ό,τι οι άλλοι βλέπουν χωρίς να το αντιλαμβάνονται, «εκείνος όχι μόνον το βλέπει, αλλά και το εννοεί, και το αρπάζει, και τους το επιδείχνει φωτεινόν, φρίσσον όλον αλήθειαν και ζωήν».¹⁵⁶

Αναφορικά με το κίνημα του flâneur η συνεισφορά του Μπέντζαμιν υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική, παρά το ότι η σημασία και η ύπαρξή του είναι ήδη ανιχνεύσιμη στον Μπωντλαίρ έναν αιώνα πριν.¹⁵⁷ Ο Μπέντζαμιν αναφέρεται για πρώτη φορά στους flâneurs στα τέλη της δεκαετίας του 1920 στο *Arcades project* συσχετίζοντας τους με τις αναπαραστάσεις της πόλης. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Μπέντζαμιν η flânerie περιλαμβάνει την παρατήρηση και την ανάγνωση της ίδιας

¹⁵⁴ Γεωργία Γκότση, *Η ζωή εν τη πρωτευούση*, Νεφέλη, Αθήνα 2004, σ. 291.

¹⁵⁵ ό. π., σ. 291.

¹⁵⁶ ό. π., σ. 291.

της αστικής ζωής, των ανθρώπων, των συνηθειών και των αντιδράσεών τους, των κοινωνικών τάξεων και των κοινωνικών αντιθέσεων, της αρχιτεκτονικής της πόλης, αλλά και των κειμένων που παράγονται σε μια πόλη, καθώς και την παραγωγή κειμένου και γενικότερα καλλιτεχνικού έργου.

Ο flâneur σαν τύπος ανθρώπου κατάγεται από το Παρίσι, σαν ιστορική φιγούρα ξεπροβάλλει και αναπτύσσεται μετά την επανάσταση του 1830 μέχρι την περίοδο των λεωφόρων, των μεγάλων καταστημάτων και των παρισινών στοών. Ο Μπέντζαμιν συνδέει την στοά, σαν χώρο μέσα στην πόλη, χώρος κατεξοχήν, ήδη από την αρχαιότητα, κοινωνικοποίησης, με τον flâneur. Αξιοσημείωτο είναι ότι από το 1799 έως το 1830 κατασκευάστηκαν δεκαεννιά στοές και άλλες επτά μέχρι το 1855.

Ο flâneur αποτελεί μια ειδική κατηγορία ανθρώπου και διαφοροποιείται από άλλες φιγούρες της πόλης, όπως τους τεμπέληδες και τους αέργους. Δεν τον χαρακτηρίζει σε καμία περίπτωση η στασιμότητα. Σπίτι του flâneur είναι το πλήθος, ο κόσμος, γεγονός το οποίο δημιουργεί αυτομάτως μια απόσταση κοινωνική και νοητική ανάμεσα σ' αυτόν και το αντικείμενο της παρατήρησής του. Κινείται μέσα στα μέσα μαζικής μεταφοράς, μέσα σε χώρους μαζικής κατανάλωσης, όπως για παράδειγμα στα μαγαζιά και σε χώρους μαζικής ψυχαγωγίας. Η πόλη είναι γι' αυτόν ένας λαβύρινθος, στον οποίο περιπλανιέται ο flâneur και αναζητά την πραγματικότητα.

Συλλέγει αστικές εικόνες, παρατηρώντας τον κόσμο της πόλης, όντας κομμάτι του και την ίδια στιγμή αποστασιοποιείται. Από τη μια εκτίθεται, γιατί τον παρατηρούν και παρατηρεί, ενώ από την άλλη παραμένει 'κρυμμένος'- αποστασιοποιημένος, γεγονός το οποίο ο Μπέντζαμιν ονομάζει διαλεκτική της flânerie. Για τον flâneur 'υπάρχει πάντα κάτι να δει'. Ακόμα κι αν δεν υπάρχει, κάτι θα προκύψει αυθόρμητα και ξαφνικά. Είναι χαρακτηριστικό το ότι ο Μπέντζαμιν συσχετίζει τον flâneur με τον κυνηγό. Σε περιόδους πολιτικής, πολεμικής, οικονομικής και κοινωνικής κρίσης μετατρέπεται σε ντετέκτιβ μέσα από την περιήγηση του ανάμεσα στον κόσμο.

Ο flâneur στη μεθοδολογία που χρησιμοποιεί ο Μπέντζαμιν παίρνει και ένα χαρακτήρα που ομοιάζει σε αυτόν του ρακοσυλλέκτη, καθώς και του αρχαιολόγου. Δεν προβαίνει μόνο στην παρατήρηση και στην ερμηνεία όσων

---

¹⁵⁷ Για τον flâneur βλ . David Frisby, *Cityscape of modernity*, Polity, 2001, chapter 2.

φαίνονται αλλά και στην ανίχνευση των ‘νεκρών πληροφοριών’ (dead – data)που κρύβει η πόλη, όπως πράττει ο ντετέκτιβ στην πόλη και ο Μπέντζαμιν στα αρχεία. Κατά τον Μπέντζαμιν ομοιάζει, επίσης, και με τη φιγούρα του δανδή, του ξεπεσμένου αριστοκράτη και του μποέμ τύπου, γεγονός που σχετίζεται με την εικόνα που επιθυμεί να προσδώσει ο ίδιος στην πόλη. Επιθυμεί δηλαδή να απαλλάξει την πόλη από μια ονειρική εικόνα και να τη συνδέσει με την παρακμή.

Οι *Αθηναϊκαί σελίδες* του Μιχαήλ Μητσάκη μεταφέρουν παραστατικά όψεις από το δημόσιο βίο της πρωτεύουσας και απεικονίζουν εκδηλώσεις της συμπεριφοράς του πληθυσμού της. Τα στιγμιότυπά τους προέρχονται από το μάτι ενός *flâneur*, ο οποίος άλλοτε παρουσιάζεται αυτοπροσώπως στο κείμενο να περιφέρεται στους δρόμους της πόλης και άλλοτε, χωρίς να εμφανίζεται, επιβλέπει περιστατικά της καθημερινής ζωής από την οπτική γωνία ενός φαινομενικά αποστασιοποιημένου περαστικού, μεταφέροντας στον αναγνώστη και στις δύο περιπτώσεις τις εντυπώσεις του, συνοδευόμενες μερικές φορές από κάποιο σχόλιο ή και στοχασμό.¹⁵⁸ Η *flânerie* του αποτελεί μια πρακτική σπουδής του κοινωνικού γίνεσθαι, έτσι όπως αυτό εμφανίζεται εντός του ετερογενούς αθηναϊκού άστεως. Η κειμενική μεταγραφή της ασύμμετρης και δυσαρμονικής αστικής πραγματικότητας εμπερικλείει μια υπόσχεση κατανόησης και οργάνωσής της. Όπως υποδεικνύει χαρακτηριστικά και ο πλήρης τίτλος του δοκιμίου («Αθηναϊκαί σελίδες, Εικόνες και σκηναί, Ταξιδιωτικά εντυπώσεις»), η ζωή στην πρωτεύουσα παρουσιάζεται ως ένα συνονθύλευμα εικόνων, ταξινομημένων από τον στοχαστικό παρατηρητή που περιδιαβάξει τους δρόμους της Αθήνας. Ο διορατικός Αθηναίος πλάνης αντιλαμβανόμενος τις ποικίλες εκφάνσεις του δημόσιου βίου ως γνωρίσματα κοινωνικής ψυχολογίας, αποσκοπεί μέσω της λεπτομερειακής περιγραφής στην ερμηνεία του και στην εξιχνίαση της φυσιογνωμίας του άστεως.

Ο πλάνης αφηγητής των *Αθηναϊκών σελίδων*, ανοίκειος και ξένος μέσα στο γνωστό του αστικό τοπίο, μοναχικός και απόμακρος μέσα στη συνήθη πολυκοσμία του δρόμου, περιπλανάται άσκοπα, περιπλάνηση η οποία μεταβάλλεται σύντομα σε σκόπιμη δραστηριότητα, καθώς παίρνει την απόφαση να παρατηρήσει, να εικάσει, να ερμηνεύσει. Αυτός ο συνδυασμός επιστημονικής

---

¹⁵⁸ Γεωργία Γκότση, ό. π., σ. 292.

περιέργειας και τέρψης επηρεάζει αποφασιστικά και την ανάπτυξη του ειδικού βλέμματός του.¹⁵⁹

Έτσι, ορισμένες φορές ο αδιάφορος περιπατητής μετατρέπεται σε ντετέκτιβ που ερευνά αλλόκοτα συμβάντα, όπως την έντονη φιλονικία του ανδρόγυνου της «Συζυγικής σκηνης» (1889): «Και ανίκητος την επιθυμία με καταλαμβάνει να εξιχνιάσω την αιτίαν της περιέργου σκηνης, ην ούτως ακουσίως έτυχε να συναντήσω έμπροσθέν μου, να παρακολουθήσω τας περιπέτειας της, ν' ανακαλύψω τι συμβαίνει, να την παρατηρήσω εξελισσομένην, να ιδώ το αποβησόμενον. Ομολογουμένως δε ό,τι είδα έως τώρα δικαιολογεί πληρέστερα την περιέργειαν αυτήν. Αλλ' εννοείται ότι και η φαντασία, η άλλοτε γόησσα και άλλοτε ερινύς αυτή θεότης, δεν αργεί να έλθη επίκουρος δια να την υπεκκαύση. Και ενώ προσπαθώ, λαθραίος, προσεκτικός, ως ωτακουστής, να κρύπτομαι όσω το δυνατόν μάλλον καλλίτερα [...] αναλογίζομαι άμα κατ' εμαυτόν ποίον άραγε μυστικόν δράμα να είναι ίσως αι ολίγαι αυταί φράσεις και τα ολίγα αυτά σχήματα».¹⁶⁰

Τελικά, το μυστήριο γρήγορα αποδεικνύεται ένας κοινός καβγάς, ενώ οι επισημάνσεις του αφηγητή διακρίνονται από έναν ηθολογικό χαρακτήρα, που αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα στην τελευταία παράγραφο του κειμένου, όταν σχολιάζει τις επιπτώσεις της συζυγικής ρήξης για τα παιδιά της οικογένειας: [...] συλλογίζομαι αφ' ετέρου μετά λύπης τα δυστυχή μωρά, άτινα απέμειναν εις το σπήτι μόνα μετά την ερήμωσίν του και υπό των δύο κυρίων του, των ηρώων της σκηνης, [...] εγκαταλελειμμένα και από τον πατέρα αυτόν φεύγοντα την όψιν της μαινάδος ταύτης και από την μητέρα αυτήν τρέχουσαν εις τας οδούς, προς καταδίωξιν του φυγάδος τούτου, και θα κλαίουν βέβαια την στιγμήν ταύτην, τα ταλαιπώρα βρέφη, και θα οιμώζουν και θα κόπτωνται μέσα εις τα μικρά λίκνα των...».¹⁶¹

Στον «Αυτόχειρα» (1895) εμφανίζεται ο μοναχικός αλλά συνάμα δημιουργικός καλλιτέχνης. Ο αφηγητής του διηγήματος επισκέπτεται την Πάτρα. Αφού περάσει τη μέρα του περιπλανώμενος στην πόλη, εισέρχεται στη διαδικασία μιας νέας ολονύκτιας περιπλάνησης ως το επόμενο πρωί, όταν διαβάζει το περίεργο γράμμα ενός ανώνυμου αυτόχειρα: «Αυτοκτονώ. Ας μην ενοχληθή

¹⁵⁹ ό. π., σ. 293.

¹⁶⁰ Μιχαήλ Μητσάκης, *Συζυγική σκηνή*, Πεζογραφήματα, Νεφέλη, Αθήνα 1988, σ. 99.

¹⁶¹ ό. π., σ. 105, 106.

κανείς»¹⁶² Ο αφηγητής, όμως, όντας ο μοναδικός που ενοχλείται πραγματικά, καθώς έρχεται αντιμέτωπος με την αδιαφορία του κόσμου απέναντι στο γεγονός της αυτοκτονίας, καθίσταται αντανακλαστική εικόνα του αυτόχειρα: τριγυρνά στα μέρη απ' όπου υποθέτει ότι πέρασε ο αυτόχειρ, επαναλαμβάνει τις κινήσεις του και γενικά μπαίνει στη θέση του, επιδιώκοντας να βιώσει την αποξένωση που ενδεχομένως να ένιωσε και που τον οδήγησε στην απόφαση να αυτοκτονήσει. Για τον απομονωμένο μέσα στους εντυπωσιακούς εμπορικούς δρόμους της Πάτρας ή την απόλυτη ηρεμία της νύχτας αφηγητή, η εμπειρία της περιπλάνησης μετατρέπεται σε συμβολικό βίωμα θανάτου.¹⁶³ Η απραγματοποίητη επιθυμία του να κατανοήσει το μήνυμα του άλλου προσώπου και να ταυτιστεί μαζί του υπογραμμίζει τη βαθιά μοναχικότητα του πλάνητος.

Στη «Ζωγραφιά νυκτερινή» (1893) η ανώφελη νυκτοπορία ενός άλλου περιπατητή προβάλλει μια πιο λυπηρή αίσθηση της μοναξιάς στην πόλη. Ο τσαγκάρης που κάνει την εμφάνισή του τελευταίος στο τοπίο της βραδινής Ομόνοιας να μαζεύει τα χρηματικά απομεινάρια της ημέρας, είναι το ίδιο μόνος, αλλά λιγότερο δημιουργικός από τον πλάνητα. Απόλυτα προσηλωμένος στη δραστηριότητά του απορροφάται από τη σιωπή της πόλης.¹⁶⁴

Η μελέτη του μεταβατικού χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας στο πλαίσιο των *Αθηναϊκών σελίδων* δεν έγκειται μόνο στην παρατήρηση της εξωτερικής μορφολογίας της πόλης. Ο οξυδερκής πλάνης στρέφει το φακό του και στην ανθρωπολογική σύσταση του αστικού τοπίου, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στη σχέση των κατοίκων με το περιβάλλον τους αλλά και στα ήθη τους που αποκαλύπτουν επιπρόσθετα την απαίδευτη μορφή τους. Σε πολλές από τις *Αθηναϊκές σελίδες* παρατηρεί εξονυχιστικά, λοιπόν, τη συμπεριφορά του πλήθους κατά τη διάρκεια διαφόρων περιστατικών της καθημερινότητας.

Αξίζει να επισημανθεί ότι σ' αυτά τα κείμενα το θέαμα που περιγράφεται είναι διπλό: ο αφηγητής γίνεται μάρτυρας του συμβάντος, το οποίο συμβάν παρακολουθεί με ζωνρή περιέργεια το πλήθος και το μεταφέρει στον αναγνώστη σημειώνοντας παράλληλα και τις εντυπώσεις του. Μετατρέπεται, λοιπόν, σ' έναν

¹⁶² Μιχαήλ Μητσάκης, *Αυτόχειρ*, ό. π., σ. 270.

¹⁶³ Γεωργία Γκότση, ό. π., σ. 297.

¹⁶⁴ ό. π., σ. 298.

δευτέρου επιπέδου θεατή, ο οποίος παρακολουθεί το θέαμα, ενώ ταυτόχρονα επιθεωρεί τους θεατές του και ψυχολογεί τη συμπεριφορά τους.¹⁶⁵

Η γραφή του Μητσάκη αποδεικνύεται ιδιαίτερα αποτελεσματική λόγω της ικανότητάς της να αιφνιδιάζει και να ταραίζει τον αναγνώστη, να τον υποβάλλει στη διαδικασία της παρακολούθησης εκφάνσεων της ζωής του στην πόλη από τη διαφορετική σκοπιά του αποστασιοποιημένου θεατή. Η τακτική που ακολουθεί ο συγγραφέας έγκειται στην μετατροπή του οικείου σε ανοίκειο, έτσι ώστε να αναδειχθεί το πραγματικό. Για να φωτίσει, λοιπόν, την πραγματικότητα που οι άλλοι αντιμετωπίζουν με αδιαφορία ή δεν μπορούν να διακρίνουν, τους υποχρεώνει να την ξαναδούν, μεταβάλλοντας τις εικόνες της σε περίεργα θέαματα, σκηνικά δράματα ή ζωγραφικούς πίνακες.¹⁶⁶ Ωθεί επίσης τον αναγνώστη να επαναπροσδιορίσει τον κόσμο του και πιθανότατα να αναθεωρήσει το σύστημα αξιών της εποχής του, κομμάτι του οποίου είναι και ο ίδιος.

Αυτή η ανοικείωση της καθημερινότητας είναι άμεσα αντιληπτή σε ορισμένες *Αθηναϊκές σελίδες* που περιγράφουν την πρόσληψη σκηνών κακομεταχείρισης και βασανισμού ζώων από τους περαστικούς. Έτσι στο «Άνθρωποι και κτήνη» (1891) και «Το κάρρον» (1892) διαβάτες και περίοικοι κοιτάζουν αμαξάδες που χτυπούν ανελέητα τα άλογά τους για να προχωρήσουν πιο γρήγορα. Στα «Θεάματα του Ψυρρή» (1890) και «Το Γατί» (1893) την παράσταση κλέβουν κακοποιημένα ζώα.

Χαρακτηριστικό είναι το ότι τα πεζογραφήματα για τα ζώα που εμφανίζονται στην ελληνική πεζογραφία της εποχής αυτής συμβαδίζουν με το αντίστοιχο ενδιαφέρον της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας. Η πεζογραφία του Μητσάκη που αναφέρεται στη βάρβαρη συμπεριφορά απέναντι στα ζώα έχει επηρεαστεί σημαντικά από το νατουραλιστικό πεδίο, χωρίς όμως η κτηνωδία του ανθρώπου να σχετίζεται τόσο με το ζήτημα των καταβολών και την απελευθέρωση αρχέγονων εγκληματικών παρορμήσεων που διακρίνει τη ζολαδική πραγμάτευση του θέματος αλλά κατά κύριο λόγο με την παθολογία μιας ακατάρτιστης κοινωνίας και ιδίως των αθηναϊκών λαϊκών στρωμάτων.¹⁶⁷ Εφόσον το ζώο βασανίζεται εντός των ορίων της πόλης –χώρου στενά συνδεδεμένου με τις έννοιες του πολιτισμού και της προόδου- η κριτική των ιστοριών αυτών έχει ως

---

¹⁶⁵ ό. π., σ. 298.

¹⁶⁶ Γεωργία Γκότση, ό. π., σ. 299.

¹⁶⁷ ό. π., σ. 300.

κατευθυντήρια γραμμή, πέρα από το να τονίσει την ανθρώπινη αναληγσία, τον κόσμο που περιγράφει ο συγγραφέας.

Τη δημόσια συμπεριφορά του πλήθους της πόλης χαρακτηρίζει μια πολιτισμική δυσαρμονία, ανάλογη με αυτή που διακατέχει την τοπογραφία και την αρχιτεκτονική της. Η αντίθεση ανάμεσα στην εξευγενισμένη συμπεριφορά, που αρμόζει στον ευρωπαϊκό πολιτισμό, και τα βάνουσα ήθη μιας αστοιχείωτης μάζας είναι έκδηλη στο «Άνθρωποι και κτήνη», όπου ο ξένος επιβάτης κατακρίνει τον αμαξά για την αγριότητα που επιδείχνει απέναντι στο άλογο: «- Διατί κτυπάτε ζώον;... Διατί κτυπάτε; Εγώ δεν πληρώνει υμάς, αν κτυπάτε ζώον!...

Τότε ο αμαξάς, [...] μεταστρεφόμενος, [...] μετ' εκφράσεως υψίστου οίκτου και περιφρονήσεως, ως προς υπέρτατον τινά ηλίθιον, προς τον ξένον, ωσάν να μην του εχρειάζοντο ή δύο μόνον λέξεις δια να τον αποστομάση, με την ακαταμάχητον αγρίου λογικήν.

– Βρε κερατά, λέγει, βρε κερατά, αν δεν το χτυπήσω πως θα σε πάω να κάνης την δουλεία σου;!...». ¹⁶⁸

Η παιδευσία και η στενοκεφαλιά του απλού κόσμου καταδεικνύεται και στο «Κάρρον», όταν μια ηλικιωμένη κυρία διαμαρτύρεται αγανακτισμένη για την κακοποίηση του αλόγου από τον καροτσέρη: «Μην το χτυπάς, βρε! Ω το καϋμένο, τι βάρβαροι άνθρωποι, τι βάρβαροι!...». ¹⁶⁹ Η ιδιαίτερη ελευθεροστομία του καροτσέρη τονίζει για μια ακόμη φορά τη διάσταση στη συμπεριφορά και γενικότερα τη νοοτροπία που διέπει τις ετερόκλητες ομάδες του νεοσύστατου άστεως: «- Το σταυρό σου και σένα, βραχνοφωνεί, γρηά καρακάξα!... Που να σε βρούμε σένα την πολιτισμένη, να το ξεκολλήσης δίχως να το βαρέσης!...» ¹⁷⁰ Η συμμετοχή του συγκεντρωμένου πλήθους σε ειδική θεάματα υποδεικνύει την εξοικειώσή τους με τη βία και υπογραμμίζει επιπρόσθετα την έλλειψη ηθικής του αστικού περιβάλλοντος. ¹⁷¹ Επιπλέον, η διάκριση ανάμεσα σε πολιτισμένους και απαιδευτους διογκώνει τη δυσάρεστη εικόνα του κοινού πλήθους στην πεζογραφία του Μητσάκη και εντείνει την άποψή του ότι η μεταιχμιακή ελληνική κοινωνία ταλανίζεται από αμάθεια και καθυστέρηση.

Σε αντίθεση με τους άσπλαχνους βασανιστές τους, οι εκπρόσωποι του ζωικού βασιλείου εμφανίζονται ιδιαίτερα συμπαθείς αλλά και να διαθέτουν

¹⁶⁸ Μιχαήλ Μητσάκης, *Άνθρωποι και κτήνη*, ό. π., σ. 188, 189.

¹⁶⁹ Μιχαήλ Μητσάκης, *Το κάρρον*, ό. π., σ. 205, 206.

¹⁷⁰ ό. π., σ. 206.

ενορατικές δυνάμεις, που τους δίνουν τη δυνατότητα να επικοινωνούν με το υπερφυσικό και να απορούν για την αδικία που υφίστανται. Στα «Θεάματα του Ψυρρή» το πληγωμένο σκυλί, βυθισμένο σε επιθανάτιο όνειρο, κοιτάει τα ανοιγμένα εντόσθιά του, αναμένοντας το θάνατό του. Στο «Γατί», το μικρό ζώο παρουσιάζεται να συνδιαλέγεται με τα στοιχεία της φύσης, αντιμετωπίζοντας την ανθρώπινη βαναυσότητα «με έκφρασιν αρρήτου λύπης, και εκπλήξεως, και τρόμου, ωσάν [...] να ερωτούσε το παμμέγεθες θνήσκον άστρον διατί έμελλε και αυτό να αποθάνη...».¹⁷²

Επιπρόσθετα, στο «Γατί» διαγράφεται η εικόνα της σκληρής, απείθαρχης και ενοχλητικής περιπλανώμενης παιδικής ηλικίας. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Μητσάκης τα παιδιά που υποβάλλουν σε απάνθρωπα βασανιστήρια το μικρό γατί είναι «υποστάσεως αδήλου, εξ εκείνων που διημερεύουν εις τας οδούς, τριγυρίζουν τον ταβλάν των στραγαλάδων, θορυβούν ανά τας συνοικίας, αδιακόπως και παντοίως».¹⁷³

Η δυσάρεστη παράσταση της κακοποίησης αθώων θυμάτων φέρνει στο φως την επιθυμία για κυριαρχία που διέπει τόσο αυτούς που ασκούν τη βία όσο και εκείνους που παρακολουθούν το θέαμα. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι περίοικοι και οι περαστικοί μετέχουν του βασανισμού, όπως συμβαίνει στο «Κάρρον» όταν ο αμαξάς καλεί «τον δουλάκον του μπακάλικου» και κάποιον άλλο θεατή να τον βοηθήσουν να σύρει το άλογό του έξω από το χαντάκι, όπου είχε πέσει. Χαρακτηριστικά, ο μικρός υπηρέτης χρησιμοποιεί το μαστίγιο κατά του αλόγου, επιδεικνύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την υπεροχή του έναντι του ζώου, αποζημιώνοντας παράλληλα τον εαυτό του για τη δική του κοινωνική θέση.¹⁷⁴

Άξιο παρατήρησης είναι το ότι ο Μητσάκης στα «Θεάματα του Ψυρρή» περιγράφει με αρκετές λεπτομέρειες την καθημερινή εικόνα που επικρατεί στους δρόμους της συνοικίας του Ψυρρή, που, την εποχή εκείνη, εθεωρείτο συνώνυμο της εγκληματικότητας: «Εκ του στενού, ως τουρκικής πόλεως, δρομίσκου του Ψυρρή, συρφετός διέρχεται, ποικίλος, άνθρωποι και κτήνη, παιδιά και γυναίκες, νοικοκυραίοι και εργάτες, λαϊκόν πλήθος, πηγαίνον ή ερχόμενον, διαφοροτρόπως ενδυμένον, ως εν απόκρεω προχείρω, πληρούν βόμβου την μικράν οδόν.

¹⁷¹ Γεωργία Γκότση, ό. π., σ. 302.

¹⁷² Μιχαήλ Μητσάκης, *Το γατί*, ό. π., σ. 212, 213.

¹⁷³ ό. π., σ.207.

Κορασίδες, φέρουσαι τας στάμνας των εις χείρας, διευθύνονται συχνά, προς την πλησίον βρύσιν της πλατείας, δια να τας γεμίσουν, μαθηταί επεστρέφοντες εκ του σχολείου, οψοκομισταί, λούστροι, πλύστραι, μοδιστρούλες, εμποροϋπάλληλοι, δικηγόροι ενίοτε με δικογραφίας υπό μάλης, εξερχόμενοι του κοντινού κακουργιοδικείου, ρασοφόροι κάποτε, βρακάδες που και που, στρατιωτών πλήκρια και αρβύλαι, κανέν μαύρο τσεμπέρι γραίας, ιθαγενών Αθηναίων φουσκωμένα προς τα οπίσω πανταλόνια, φθάνοντα μέχρι του γόνατος και μόνον, πολύχρωμοι κνημίδες υποκάτω, εμφανίζονται, κινούνται, σπεύδουν, βραδυπορούν, διασχίζουν τον δρομίσκον, βυθίζονται εις τας λουπιάς της συνοικίας ατραπούς, λαβυρινθώδεις, στενάς επίσης αλλά ζωτικωτάτας αρτηρίας...»¹⁷⁵

Οι *Αθηναϊκαί* σελίδες συμβαδίζουν σε ένα βαθμό με τις αρχές της λογοτεχνίας του flâneur, αφού μεταβάλλουν το αστικό τοπίο σε ανοίκειο θέαμα, αποσκοπώντας στο να εξιχνιαστεί και κατ' επέκταση να γίνει αναγνώσιμο και αναγνωρίσιμο. Παρ' όλα αυτά, η γραφή του Μητσάκη εξισώνει την πόλη με ανιχνεύσιμο θέαμα, υποδεικνύοντας την πλασματική φύση αυτού του θεάματος. «Η νεωτερικότητα του συγγραφέα έγκειται ακριβώς στην αυτοαναφορική διάσταση των κειμένων του, η οποία αίρει τη ρεαλιστική σύμβαση της αντιγραφής του πραγματικού και υποσκάπτει την καθησυχαστική στρατηγική της flânerie, η οποία παρουσίαζε την πόλη ως μια συνεκτική και προσδιορίσιμη ολότητα».¹⁷⁶

Συγκεκριμένα, ο πλάνης-αφηγητής μετατρέπει την αστική ζωή σε θέαμα, γεγονός που γίνεται άμεσα αντιληπτό στην «Αρκούδα» (1893) και στο «Πανόραμα» (1899). Στο πρώτο αφήγημα ένας βλάχος και η αρκούδα του, την οποία έχει μετατρέψει σ' ένα πειθαρχημένο σκλάβο, παρουσιάζουν στη μέση μιας συνοικιακής πλατείας για να διασκεδάσουν το πλήθος, που τους παρακολουθεί, σκηνές του καθημερινού κυρίως βίου: «[...] και άρχισε να προσκαλή την ηθοποιόν του την τετράποδα εις πρόχειρον παράστασιν χορού και μιμικής. [...] εις την εσχατιάν αυτήν της πόλεως, ο αυτοσχέδιος θεατρώνης εξεγείρει τους ήχους της συνοικίας με τα αήθη προστάγματα, χάριν του πρωτοτύπου του θεάματος».¹⁷⁷

¹⁷⁴ Γεωργία Γκότση, ό. π., σ. 304.

¹⁷⁵ Μιχαήλ Μητσάκης *Θεάματα του Ψυρρή*, ό. π., σ. 147.

¹⁷⁶ ό. π., σ. 307.

¹⁷⁷ Μιχαήλ Μητσάκης *Αρκούδα*, ό. π., σ. 226.

Η παντομίμα της αρκούδας, έπειτα από τα προστάγματα του αφέντη της, μετατρέπεται βαθμιαία σ' ένα ασυνήθιστο και λίγο προκλητικό θέαμα «επί άγραν πεντάρων». Κορίτσια που βάφονται, νοικοκυρές που ετοιμάζουν ψωμί, ανδρόγυνα που αγαπιούνται, ηλικιωμένα ζευγάρια που πλαγιάζουν μαζί, θέαμα το οποίο προκαλεί το γέλιο των συνοίκων, οι οποίοι ουσιαστικά γελούν στη θέα της ίδιας τους της ζωής.

Αξιοσημείωτος είναι και ο ψυχολογικός εναρμονισμός του αφηγητή με το πάσχον θύμα, που χαρακτηρίζει τις ιστορίες του Μητσάκη, γεγονός το οποίο αποκαλύπτεται έντονα στην «Αρκούδα». Ο αφηγητής δεν ερμηνεύει μόνο τις αντιδράσεις του ζώου, αλλά απευθύνεται σ' αυτό: «Και αν από τα μάτια τα μικρά σου, κάποτε, τα θαμβωμένα, στιγμιαίον όνειρον αποστασίας διελαύνει, συλλογίσου, ότι υπάρχουν εις τον κόσμον και άλλαι αλυσσίδες, και χονδρότεραι!». ¹⁷⁸ Σ' αυτές τις ιστορίες είναι επίσης έκδηλη μια οξεία και οδυνηρή ευαισθησία του Μητσάκη για τα βασανιζόμενα ζώα.

Η παρουσίαση της πραγματικότητας με τη μορφή ενός εύπεπτου θεάματος είναι εμφανέστερη στο «Πανόραμα» (1889). Ο πανοραματιστής ενθουσιάζει το συγκεντρωμένο πλήθος με την παρουσίαση μέσω της πρόχειρα κατασκευασμένης μηχανής του εικονογραφημένων σελίδων ευρωπαϊκών περιοδικών με τα επιφανή πρόσωπα και τα σημαντικά γεγονότα της εποχής του, υποσχόμενος κατ' επέκταση την αποκάλυψη μιας κρυφής πραγματικότητας. Παρ' όλα αυτά, η επιδίωξη της πιστότητας υποσκάπτεται, καθώς οι αφηγηματικές αναπαραστάσεις του πανοραματιστή βασίζονται στην επιτυχία τους στην ένταση της εντύπωσης που δημιουργούν και όχι στην αλήθεια. Η αλήθεια της εξεικόνισης χάνεται, καθώς το περιεχόμενό της καθίσταται ουσιαστικά δημιούργημα του χειριστή της. Οι εικονογραφίες που παρουσιάζει ο νεαρός αλήτης στο κοινό του αποκτούν την εγκυρότητα του πραγματικού μόνο μέσα από την παρέμβαση του δικού του πειστικού λόγου ¹⁷⁹: «Όλοι θέλουν να ιδούν εξ υπαμοιβής. Και ο αλήτης, βλέπων το διεγειρόμενον ενδιαφέρον, εντείνει την φωνήν αυτού, και βοά κεκραγώς, και ανελίσσει νυν την περιγραφήν και την διαδοχικήν έκθεσιν πολύ περιεργότερων αντικειμένων. Η σύγχρονος ιστορία και η σύγχρονος χρονογραφία και η σύγχρονος πολιτική ακόμη τω παρέχουν νέα και απροσδόκητα θέματα.

---

¹⁷⁸ ό. π., σ. 231.

¹⁷⁹ Γεωργία Γκότση, ό. π., σ. 309.

Αναμφιβόλως ο άνθρωπος γνωρίζει καλά την τέχνην του και κυνηγά την επικαιρότητα. [...]

Και εισάγει πάντοτε εικόνας, πάσας κατά τον αυτόν τρόπον κατεσκευασμένας, παν άλλο βεβαίως παριστώσας ή τα πρόσωπα και τα γεγονότα άτινα διαλαλεί, [...].¹⁸⁰ Η παραγωγή περίφημων θεαμάτων αντικατοπτρίζει τη μέθοδο του πλάνητος συγγραφέα, που συγκροτούσε μορφές και περιστατικά του άστεως, τα οποία οι αναγνώστες δεν μπορούσαν να δουν πραγματικά, σ' ένα προσιτό θέαμα, ενώ οι επιφωνήσεις του πανοραματιστή θυμίζουν το μεταγενέστερο σχόλιο του Μπέντζαμιν για τον flâneur-λογοτέχνη, ο οποίος πηγαίνει στην αγορά ως πλάνης. Για να την παρατηρήσει, όπως πιστεύει, στην πραγματικότητα όμως για να βρει αγοραστή¹⁸¹: «- Ορίστε, κύριοι, εις το περίεργο θέαμα, το ωραίον πανόραμα, τα αξιοπερίεργα της εποχής, μία δεκάρα ο άνθρωπος, κύριοι. Ορίστε!».¹⁸²

Η τέχνη του πανοραματιστή θυμίζει επιπρόσθετα την πρακτική των εικονογραφημένων εντύπων και μυθιστορημάτων, όπως οι *Άθλιοι των Αθηνών* του Κονδυλάκη. Η εικονογραφία αποδίδοντας υλική υπόσταση σε ιστορικά, πολιτικά και μυθιστορηματικά πρόσωπα και σκηνές, καλλιεργούσε μια οπτική αντίληψη και γνώση του κόσμου.

Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ο πλάνης αφηγητής προσλαμβάνει το άστυ ως σκηνή θεάτρου, τους χαρακτήρες του δρόμου ως ηθοποιούς απροσδόκητων δρωμένων, οι οποίοι μιλούν και κινούνται κατά τον τρόπο που απαιτεί ο ρόλος τους, γεγονός που υποδηλώνει ότι η εικόνα της αστικής ζωής του Αθηναίου πλάνητος δεν στηρίζεται σε μια διεισδυτική παρατήρηση της εξωτερικής πραγματικότητας, αλλά κατά κύριο λόγο δημιουργείται.¹⁸³ Έτσι στη «Συζυγική σκηνή» η εξοργισμένη σύζυγος επιπλήττει τον άνδρα της «ομιλούσα τριτοπροσώπως νυν, διηγηματικώς, ως εν τω θεάτρω οι ηθοποιοί προς το ακροατήριον». ¹⁸⁴ Στον «Καυγά» (1890) επίσης προσκαλεί τον αναγνώστη να εκλάβει την αιματηρή πάλη ανάμεσα σε δύο κουτσαβάκηδες σαν μια αυτοσχέδια υπαίθρια παράσταση: «Θα εξελάμβανες αυτούς ηθοποιούς, αυτόχρημα επίτηδες ελθόντας, και συντυχόντας προς αλλήλους, ως δια να παραστήσουν εν υπαίθρω

¹⁸⁰ Μιχαήλ Μητσάκης *Το πανόραμα*, ό. π., σ. 121, 122.

¹⁸¹ Walter Benjamin, *Σαρλ Μπωντλαίρ. Ένας λυρικός στην ακμή του καπιταλισμού*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002, σ.42.

¹⁸² ό. π., σ.123.

¹⁸³ Γεωργία Γκότση, ό. π., σ. 311.

αυτοσχέδιον εικόνα θεαματικήν, δρώντα συγχρόνως πρόσωπα και υποκριταί οι ίδιοι αυτής». ¹⁸⁵

Επιπλέον, η ζωντανή απόδοση της συμπεριφοράς των προσώπων πηγάζει σε μεγαλύτερο βαθμό από κάποιες ποιητικές συλλήψεις παρά από την πεζόμορφη εικόνα τους. ¹⁸⁶ Ο καβγάς των κουτσαβάκηδων, που παρομοιάζεται με έριδα ομηρικών ηρώων, και το μεσοαστικό ανδρόγυνο της «Συζυγικής σκηνής», που μεταβάλλεται ξαφνικά σε κωμικοτραγική καρικατούρα σαιξπηρικού ζευγαριού, υποδηλώνουν ότι το βλέμμα του πλάνητος έχει επηρεαστεί από προγενέστερες λογοτεχνικές αναγνώσεις ¹⁸⁷: «Αν είναι όμως κοινή και χυδαία ως προς την βάση της η σκηνή, [...] το πλαίσιον εν ω εκτυλίσσεται από τινων στιγμών, θα ήτο αντάξιον καθ' όλα και δι' υψηλής ακόμη εικόνας τραγωδίας. [...] Τοιαύτη δεν ήτο περίπου η νυξ καθ' ην έβαλες τον τελευταίον σου στεναγμόν, ω Δεσδεμόνα; ... Αλλά της Δεσδεμόνας το πρόσωπον εν τη χυδαία σκηνή της αθηναϊκής δενδροστοιχίας, θα ηδύνατο ασειότατα, παρ' όλην την ποίησιν της νυκτός, να παίξη ο δυστυχής σύζυγος, ενώ η γυνή θα ηδύνατο κάλλιστα να διεκδικήση τον τίτλον Οθέλλου με ποδόγυρον». ¹⁸⁸

Αξιοσημείωτο είναι ακόμη το ότι οι τίτλοι των Αθηναϊκών σελίδων, όπως η «Συζυγική σκηνή» και τα «Θεάματα του Ψυρρή», προαναγγέλλουν τη διευθέτηση του χώρου και των προσώπων του άστεως σε ένα σκηνοθετημένο θέαμα, στην οποία προβαίνει ο πλάνης.

Επιπρόσθετα, το θεατρικό χαρακτήρα του αστικού θεάματος, που δημιουργεί η αφήγηση, καταδεικνύει και ο χαμηλός φωτισμός των περιγραφόμενων σκηνών. Συγκεκριμένα, στη «Ζωγραφιά νυκτερινή» (1893) το φως της νύχτας και το ορμητικό φύσημα του ανέμου μεταμορφώνουν την περιοχή της Ομόνοιας, συμβάλλοντας στη δημιουργία μιας ατμόσφαιρας θεατρικής και συνάμα αλλόκοτης. Θα πρέπει ακόμη να αναφερθεί ότι η εξίσωση της περιγραφής του τοπίου με ζωγραφική απεικόνιση, η οποία γνωστοποιείται στον τίτλο του αφηγήματος, δε σχετίζεται με την πιστότητα μιας ρεαλιστικής πραγματικότητας αλλά με μια αισθητική αντίληψη της πραγματικότητας. ¹⁸⁹

---

¹⁸⁴ Μιχαήλ Μητσάκης, *Συζυγική σκηνή*, ό. π., σ.98

¹⁸⁵ Μιχαήλ Μητσάκης *Καβγάς*, ό. π., σ.142.

¹⁸⁶ Γεωργία Γκότση, ό. π., σ.311.

¹⁸⁷ ό. π., σ.311.

¹⁸⁸ Μιχαήλ Μητσάκης *«Συζυγική σκηνή»*, ό. π., σ.101, 102.

¹⁸⁹ Γεωργία Γκότση, ό. π., σ.313.

Η αυτοαναφορική διάσταση της πόλης, που απεικονίζεται με θεατρικά θεάματα, υπογραμμίζει στον αναγνώστη των *Αθηναϊκών σελίδων* ότι το άστυ που παρουσιάζει ο πλάνης αφηγητής δεν είναι τόσο προϊόν του οξυδερκούς βλέμματός του όσο αποκύημα της λογοτεχνικής θέασής του. Η πόλη δεν αποτελεί ένα οπτικό πεδίο, το οποίο αποκρυπτογραφεί ο πλάνης αλλά μάλλον ένα θέαμα το οποίο σχηματίζει με το γραπτό του λόγο. Τελικά, η πόλη των *Αθηναϊκών σελίδων* δεν είναι παρά μία σύνθεση αποδόσεων της πρωτεύουσας, η οποία πρωτεύουσα αποτελεί το κοινό αντικείμενο αναφοράς τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, δεν έχει τη δυνατότητα να αποκτήσει άλλη ταυτότητα εκτός αυτής που της καθορίζει η αισθητική όραση του *flâneur*.¹⁹⁰

Από μια πλευρά, ο συγκεντρωτικός τίτλος *Αθηναϊκαί σελίδες* φαίνεται να διακηρύσσει τη σύνδεση των αποσπασματικών αυτών εγγράφων της πόλης σ' έναν ενιαίο οδηγό της Αθήνας. Στην ουσία, όμως, καταδεικνύει τον κατακερματισμό του άστεως. Άλλωστε, η ρευστή φύση του αντιτίθεται σε οποιαδήποτε προοπτική συνολικής σύλληψης και σημασιολόγησης του κόσμου της πόλης. Η πόλη βυθίζεται μέσα στο πλήθος των σημαιομένων, επιβεβαιώνοντας τη διάχυτη αίσθηση ότι στο σύνολό της συνιστά μια ακαθόριστη και απροσδιόριστη ολότητα.¹⁹¹

Επιπρόσθετα, στη «Φλογέρα» (1890) ο Μητσάκης αποδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα στη μορφή του καλλιτέχνη, τον οποίο ενσαρκώνει ένας περιφερόμενος αυλητής. Συγκεκριμένα, ένας γέροντας φουστανελάς παίζει τη φλογέρα του καθισμένος στο πεζοδρόμιο της οδού Κηφισιάς, κοντά στα Ανάκτορα, κάνοντας αισθητή την παρουσία του λόγω της αλλόκοτης και ασυνήθιστης εμφάνισής του. Φαίνεται λοιπόν να συναισθάνεται την παραφωνία της ύπαρξής του στο κέντρο της πόλης και έχει αφοσιωθεί στη μουσική του. Χαρακτηριστικό είναι ότι το συγκεντρωμένο πλήθος δείχνει να μην συγκινείται στο άκουσμα της μουσικής του αλλά από την παράξενη εικόνα που παρουσιάζει, γεγονός που καταδεικνύει περίτρανα τον υποβιβασμό της ανθρώπινης επαφής σε απλή οπτική ανταλλαγή που επιβάλλει η απρόσωπη εμπειρία της πόλης. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι οι εκπρόσωποι των μικροαστικών ομάδων παρακολουθούν από απόσταση, ενώ των μεγαλοαστικών αντιμετωπίζουν τον αυλητή με υπεροψία και αναλγησία, γεγονός

---

¹⁹⁰ ό. π., σ.314.

¹⁹¹ ό. π., σ.315.

που αποκαλύπτει κατ' επέκταση την απομάκρυνσή τους ή ακόμα και την αποκοπή τους από το λαό.

Στο «*Εν τω ξενοδοχείο*» (1889) μια οικογένεια Ιταλών παίζει σ' ένα αθηναϊκό εστιατόριο που επικρατεί κοσμοσυρροή, άκεφα και νωχελικά. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει ο ηλικιωμένος πατέρας που αφιερώνεται ολοκληρωτικά στη μουσική του, επιδιώκοντας να ικανοποιήσει τους παρευρισκομένους. Ο αφηγητής αντιμετωπίζει με συμπάθεια τον οργανοπαίκτη, σε αντίθεση με τους ακροατές, οι οποίοι, απορροφημένοι σε μια έντονη πολιτική συζήτηση, αδιαφορούν για τη μουσική του: «[...] δεν ηξεύρεις πώς να εξηγήσης την περίεργον αυτήν ευσυνειδησίαν και επιμονήν, και αόριστος παράδοξος σκέψις, ην δεν δύνασαι να συγκρατήσης, αλλά δι' ην σπεύδεις να μειδιάσης αμέσως και ο ίδιος, διέρχεται ακουσίως σου του πνεύματος σου, ότι ο ταλαίπωρος αυτός αλήτης δεν είχεν ίσως γεννηθεί δια να είναι απλούς οργανοπαίκτης των ξενοδοχείων, και είχεν ίσως - ίσως!- και αυτός κάτι τι εις την κεφαλήν του, κάτι τι εις την καρδίαν του!...».¹⁹²

Η σωματική εξάντληση που διακρίνει τους ηλικιωμένους μουσικούς των διηγημάτων και η αχαριστία και η αδιαφορία του κοινού τονίζουν το δυσοίωνο μέλλον του καλλιτέχνη στη νεωτερική κοινωνία.

Στο «*Θέρος*» (1887) επισημαίνεται ο μεταβατικός χαρακτήρας της εποχής, ο ασυμπαγής και ακατάρτιστος χαρακτήρας του εθνικού οικοδομήματος που αποκαλύπτουν περισσότερο από οτιδήποτε άλλο οι έξεις και τα ήθη των κατοίκων της χώρας. Το βαθύ χάσμα που χωρίζει την προγενέστερη και τη σύγχρονη εποχή είναι ιδιαίτερα εμφανές. Η ευρωπαϊκή επίδραση είναι αισθητή, καθώς η απομίμηση των ηθών του ευρωπαϊκού κόσμου αποτελεί ζωντανή πραγματικότητα, είναι όμως μια ακαλαίσθητη αντιγραφή, όπως διαπιστώνει χαρακτηριστικά ο Μητσάκης. Έτσι για να υποστηρίξει αυτήν του την αντίληψη προβαίνει στην περιγραφή των γενικών γνωρισμάτων που διέπουν τις κοινωνικές τάξεις του αθηναϊκού άστεως, κυρίως σε σχέση με τον τρόπο που διασκεδάζουν. Η ανώτερη τάξη, λοιπόν, διακατέχεται από ξενολατρία και μιμείται πλήρως, κακότεχνα όμως, τα ευρωπαϊκά ήθη. Από την άλλη, η μεσαία τάξη στερείται δικής της προσωπικότητας και η ζωή της είναι «αντιγραφή της αντιγραφής, απομίμηση της απομιμήσεως»¹⁹³, ενώ ο λαός υφίσταται την επίδραση αυτών των ηθών.

¹⁹² Μιχαήλ Μητσάκης, *Εν τω ξενοδοχείο*, ό. π., 92.

¹⁹³ Μιχαήλ Μητσάκης, *Θέρος*, ό. π., σ. 77.

«Στο βαπόρι» (1895) καταγγέλλεται μέσω δύο ταξιδιωτών η διαφθορά και η κακοήθεια που κυριαρχεί στους κόλπους της πολιτικής και συμβάλλει καταλυτικά στην εξαθλίωση του λαού. Ενδεικτικοί της έντονης δυσαρέσκειάς τους είναι οι χαρακτηρισμοί που αποδίδουν στον Τρικούπη: «[...] Εμείς είχαμε μίαν πεποίθησιν εις αυτόν τον Τρικούπην... αλλά απεδείχθη και αυτός...κενός... - Ω!... Αμ' είναι αμφιβολία;!... Αυτός μας κατέστρεψε, αδελφέ!... Κακοηθέστατος!... Εγώ τα προέλεγα από το Ογδονταπέντε... Ημπορούσαμε να βγούμε, κύριε, με τόσα δάνεια;... Συνεταιρίσθη με αυτούς τους χρηματιστάς... και όλο δάνεια επί δανείων... φόρους επί φόρων... δόστου και δόστου... Ενόμισε ότι ήυρε εδώ το τσιφλίκι του πατέρα του... Αχρείος άνθρωπος!...».¹⁹⁴

Επιπλέον, στο διήγημα «Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας» (1890) σημειώνεται η έλλειψη παιδείας και διαπαιδαγώγησης του λαού που τον οδηγεί σε λανθασμένες και βεβιασμένες πράξεις και κατ' επέκταση στη διόγκωση της αθλιότητάς του. Με πρόσχημα το θλιβερό «απομεινάριον» της λαυριωτικής υστερίας, μεταγράφεται σε λογοτεχνική αφήγηση η μεταλλειομανία, αυτή η παράδοξη νόσος που είχε καταλάβει τα πλήθη, η «χρυσή ασθένεια» που «ως ίκτερος» απλώθηκε στην πόλη και μετέτρεψε την Αθήνα της δεκαετίας του '70, την Αθήνα «των νοικοκυραίων, των παντοπωλών και των τραμπούκων, εις είδος τι αμερικανικής πόλεως μαινομένων χρυσοθήρων», «εις μικράν Καλιφόρνιαν».¹⁹⁵ Όπως γίνεται αντιληπτό και από τις παρατηρήσεις του Μητσάκη, την εποχή των Λαυριακών σε πολύ μεγάλο μέρος του πληθυσμού είχε δημιουργηθεί η εντύπωση ότι η Ελλάδα κάθεται πάνω σ' ένα υπόγειο ορυχείο χρυσού.

Χαρακτηριστικά της μανίας που είχε κυριεύσει τον κόσμο είναι τα παρακάτω: «Έμποροι, χειρώνακτες, καθηγηταί, λόγιοι, φοιτηταί, υπάλληλοι, εργάται, αστοί, πολιτευόμενοι, πάσαι της κοινωνίας αι τάξεις και πάσαι αι αρχαί και πάντα σχεδόν τα μέλη, συνωθούντο, εκεί υπό της αυτής επιθυμίας ελαυνόμενοι και εις τη αυτήν δόνησιν υπείκοντες. Και έφερον τας οικονομίας αυτών, ετών πολλάκις ολοκλήρων, ζωής όλης, περιουσίας εν μόχθω και βραδέως κατά λεπτόν αποκτηθείσας, παν ει τι πολύτιμον,[...] και τα έρριπτον εκεί, μέσα εις το μεγάλον χωνευτήριον, εις το καζάνι του χρυσού...».¹⁹⁶

¹⁹⁴ Μιχαήλ Μητσάκης, *Στο βαπόρι*, ό. π., σ.250.

¹⁹⁵ Μιχαήλ Μητσάκης, *Εις Αθηναίος χρυσοθήρας*, ό. π., σ.31.

¹⁹⁶ Μιχαήλ Μητσάκης, ό. π., σ.31, 32.

Άξιος παρατήρησης είναι ο διακαής πόθος των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων να πλουτίσουν και να ανέλθουν κοινωνικά, προσφέροντας στην οικογένειά τους μια άνετη και αξιοπρεπή ζωή. Ο τυπικός μιμητισμός αυτών των στρωμάτων είναι έκδηλος στην προκειμένη περίπτωση.

Όπως αναφέρει η Λίζυ Τσιριμώκου, το μικροαστικό όνειρο του εύκολου και γρήγορου πλουτισμού και της αιφνίδιας κοινωνικής προαγωγής, η συλλογική φαντασίωση του κρυμμένου θησαυρού περιγράφεται μέσα από το ορθολογικό πρίσμα ενός μεγαλοαστού αφηγητή.¹⁹⁷

Στο διήγημα αυτό, το κράτος εμφανίζεται φτωχό, χωρίς πόρους, εξαθλιωμένο και καιροσκοπικό. Εμπλέκεται μόνο συγκυριακά με τα θέματα, αντιγράφοντας ιδέες από το εξωτερικό, ιδέες τις οποίες προωθεί όμως χωρίς καμία οργάνωση και χωρίς κανένα πρόγραμμα. Αυτό έγινε με τα ορυχεία, το ίδιο έγινε και με το χρηματιστήριο.¹⁹⁸

Επιπρόσθετα, όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά Γιώργος Σταθάκης, ο Μητσάκης με τον *Αθηναίο Χρυσοθήρα* μας παραπέμπει στον πρώτο ιστορικά χρηματιστηριακό πανικό που κατέλαβε τους Αθηναίους. Αν και δεν το γνώριζαν τα εκατομμύρια των Ελλήνων παικτών το 1999, έναν αιώνα πριν το ελληνικό χρηματιστήριο ζούσε μια ανάλογη κατάσταση. Οι Αθηναίοι χρυσοθήρες της εποχής έπαιζαν μετά μανίας τις μετοχές του Λαυρίου.¹⁹⁹

Οι εύστοχες παρατηρήσεις του Μητσάκη πάνω στο θέμα θα μπορούσαν να λειτουργήσουν παραδειγματικά τόσο για τους σύγχρονους οικονομολόγους όσο και για τους σύγχρονους 'χρυσοθήρες', έτσι ώστε και στις δύο περιπτώσεις να αποφευχθούν τα λάθη του παρελθόντος.

---

¹⁹⁷ Λίζυ Τσιριμώκου, *Γραμματολογία της πόλης*, τ. 'Α, Ε. Μ. Ν. Ε., Αθήνα 1985, σ. 171.

¹⁹⁸ Γιώργος Σταθάκης, *Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας. Σε αναζήτηση του πλούτου στην μικροαστική Αθήνα*, Αυγή, Αθήνα, 5 Ιουνίου 2005, σ. 59.

Ο Εμμανουήλ Ροΐδης με το *Παράπονο του νεκροθάπτη*, Ο Ιωάννης Κονδυλάκης με τους *Άθλιους των Αθηνών*, ο Μιχαήλ Μητσάκης με τις *Αθηναϊκάι σελίδες* και τον *Αθηναίο χρυσοθήρα* απεικονίζουν -ως εις καθρέπτην- τους νέους όρους ζωής που διαμορφώθηκαν στην πρωτεύουσα αλλά και τα νέα συναισθήματα που δημιουργήθηκαν στους κατοίκους της λόγω των αστικών διεργασιών που συντελέστηκαν στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, κατά κύριο λόγο στα χρόνια των διαδοχικών κυβερνήσεων του Χαρίλαου Τρικούπη. Τη συγγραφική τους προσοχή συγκεντρώνει, λοιπόν, η Αθήνα με την εικόνα που αποκτά στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

Τοποθετούν τις ιστορίες τους στο αστικό περιβάλλον της πρωτεύουσας, συμβαδίζοντας με μια ειδικότερη κατηγορία της αστικής πεζογραφίας, την «αθηναιογραφία» και αντλούν το θεματικό τους υλικό από τη σύγχρονη κοινωνική ζωή. Ο αφηγητής περιφέρεται στο αθηναϊκό άστυ, καταγράφοντας ήθη και έθιμα, σχολιάζοντας και κρίνοντας συμπεριφορές, ζωγραφίζοντας αντιπροσωπευτικούς χαρακτήρες. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι οι ιστορίες τους στηρίζονται σε πραγματικούς ανθρώπινους χαρακτήρες, οι οποίοι ενυπάρχουν στην καθημερινή ζωή και έχουν σκοπό να λειτουργήσουν υποδειγματικά, ως θετικά ή και ως αρνητικά πρότυπα. Εκτός από την τέρψη του αναγνώστη στοχεύουν και στην ηθική ωφέλειά του αλλά και στον παραδειγματισμό του.

Εστιάζουν, λοιπόν, με αξιοσημείωτη κριτική εγρήγορση στα ανθρώπινα ελαττώματα και στις ανθρώπινες αδυναμίες και καταγράφουν τον μιμητισμό των πρωτευουσιάνων, την ξενομανία τους, την έκπτωση των αξιών, τον κομματισμό και τη θεσιθηρία, τον πολιτικό αμοραλισμό και την εξαχρείωση των πολιτικών ηθών, την εγκληματικότητα και την αναρχία, την αδιαφορία των ηγετικών τάξεων απέναντι στα φλέγοντα κοινωνικά προβλήματα, την εξαθλίωση των περιθωριακών στρωμάτων του αστικού πληθυσμού και γενικότερα τις έξεις των ανώτερων και των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, καταδεικνύοντας παράλληλα και τη σημαντική κοινωνική απόσταση που τα χωρίζει.

Προσεγγίζοντας κριτικά την αθηναϊκή κοινωνία, επιδιώκουν να φωτίσουν τις πληγές της, τα κρίσιμα κοινωνικά ζητήματα που την ταλαιπωρούν και που οι κάτοικοι της προσπερνούν αδιάφορα, τονίζοντας την ανάγκη της άμεσης και

---

¹⁹⁹ Γιώργος Σταθάκης, ό. π., σ.59.

δραστηκής επίλυσής τους, με την παρέμβαση ενός εκσυγχρονισμένου, ευνομούμενου, αξιοκρατικού και χωρίς διακρίσεις Κράτους αλλά και των ανώτερων κοινωνικών τάξεων.

Υπέρμαχοι του εξευρωπαϊσμού, της προόδου, της αναμόρφωσης και του εκσυγχρονισμού με τις λύσεις που προτείνουν μέσα από τα έργα τους, στηρίζουν έμμεσα τον Τρικούπη και το εκσυγχρονιστικό του εγχείρημα και επιζητούν να ευθυγραμμιστεί η ελληνική κοινωνία, και κατά κύριο λόγο η Αθήνα που αποτελεί την μικρογραφία της, με το ευρωπαϊκό πρότυπο.

Επικρίνουν με ιδιαίτερη καυστικότητα τα κακώς κείμενα του αστικού κόσμου, αποδίδοντας σημαντική βαρύτητα στη δυσλειτουργία του κρατικού μηχανισμού, στην κακοήθεια και την ανηθικότητα των εκπροσώπων του αλλά και των εύπορων στρωμάτων και στην παθογόνο κατάσταση που χαρακτηρίζει τις υποβαθμισμένες περιοχές της πρωτεύουσας και τους κατοίκους της, γνωρίσματα που εμποδίζουν την Αθήνα να αποκτήσει την αίγλη μιας εξευρωπαϊσμένης μητρόπολης.

Παρ' όλα αυτά, το μήνυμα που περνούν οι συγκεκριμένοι συγγραφείς είναι ελπιδοφόρο. Η πολιτική και ηθική σήψη που διαβρώνει την αθηναϊκή κοινωνία μπορεί να ξεπεραστεί. Τα νοσηρά και παθογόνα συμπτώματα, που παρουσιάζει, επιδέχονται θεραπείας.

Τόσο ο Ροΐδης όσο και ο Κονδυλάκης χρησιμοποιούν το μοτίβο του εσωτερικού μετανάστη που έρχεται στην Αθήνα και βιώνει την οικονομική δυσπραγία και την κοινωνική εξαθλίωση, μοτίβο το οποίο κυριαρχεί στην ελληνική πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα. Καταγόμενοι από επαρχιακές πόλεις της Ελλάδας, ο Ροΐδης από τη Σύρο και ο Κονδυλάκης από την Κρήτη, συμπάσχουν με τον εσωτερικό μετανάστη και νιώθουν πόνο για τις ατυχίες του.

Και στο *Παράπονο του νεκροθάπτου* αλλά και στους *Αθλιους των Αθηνών* η ομαλή ενσωμάτωση και ένταξη των επαρχιωτών στο κοινωνικό σώμα της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους, όπως και η προσαρμογή τους στο νέο τους περιβάλλον, φαντάζει ουτοπική. Το αθηναϊκό άστυ εμφανίζεται αφιλόξενο, ζοφερό, τρομακτικό και εχθρικό, συμβάλλοντας καταλυτικά στην αποξένωση, στην απομόνωση, στην περιθωριοποίηση και στη φθορά τους. Όχι μόνο δεν δέχεται στους κόλπους του τους εσωτερικούς μετανάστες αλλά τους αποκλείει και τους εξοστρακίζει. Η απόφαση των χωρικών να μετοικήσουν στην Αθήνα και να

Ο αστικός χώρος εγκυμονεί πολλούς κινδύνους για τους ανυποψίαστους και ανήξερους επαρχιώτες, κυρίως όμως για τις γυναίκες. Η θεματική της αποπλάνησης και της κακομεταχείρισης της αγνής και αθώας επαρχιώτισσας που πέφτει θύμα της διαφθοράς ή της εγκληματικότητας και εμπειριέχεται στους *Άθλιους των Αθηνών*, αποτελεί κοινό αφηγηματικό τόπο της πεζογραφίας της περιόδου και απηχεί τη δημόσια και έντονη αποδοκιμασία εναντίον της εκμετάλλευσης απροστάτευτων και αδύναμων επαρχιωτισσών, που έρχονταν στην πόλη για να αναζητήσουν δουλειά. Επιπρόσθετα, κωδικοποιεί και φανερώνει την επιβολή των ηγεμονικών ομάδων της πόλης πάνω στα πιο ευπαθή μέλη του πληθυσμού.

Ο Ροΐδης και ο Κονδυλάκης στα κείμενά τους εκφράζουν μια εξωραϊστική αντίληψη των ηθών και των εθίμων του χωριού και της επαρχίας. Παρ' όλα αυτά, χρησιμοποιούν το μοτίβο της αντίστιξης πόλης-υπαίθρου, μιας πόλης που συνώνυμό της είναι ο θάνατος και η αρρώστια και μιας υπαίθρου που συμβάλλει στην ευτυχία και την καρποφορία, όχι για να αποκηρύξουν την πόλη και να εξάρουν τη ζωή στην επαρχία, αλλά για να αποδώσουν τις εκφάνσεις της νεωτερικότητας και να εκδηλώσουν τους φόβους για τις συνέπειες της σε μια κοινωνία που παρασιτεί.

Η επώδυνη αστική εμπειρία δεν οφείλεται στις αλλαγές που φέρνει η εκσυγχρονιστική διαδικασία αλλά στις σημαντικές ελλείψεις της, ελλείψεις που πηγάζουν με τη σειρά τους από τους ατελέσφορους κοινωνικούς, πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς. Η εσωτερική παρακμή της πρωτεύουσας τονίζει τα προβλήματα της αστικοποίησης και την ανυπαρξία καινούριων και ουσιαστικών επιτευγμάτων στον ελληνικό χώρο, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι δεν είναι εφικτό να ξεπεραστούν αυτά τα προβλήματα. Αξιοσημείωτο είναι ακόμη το ότι η αντιμετώπιση του αστικού φαινομένου τόσο στο *Παράπονο του νεκροθάπτου* όσο και στους *Άθλιους των Αθηνών* είναι αμφίθυμη. Από τη μια διατυπώνεται ένας ενθουσιασμός και μια γενικότερη κατάφαση για τον εκσυγχρονισμένο τρόπο ζωής και από την άλλη εκφράζεται ο φόβος για το μετασχηματιζόμενο κόσμο του τέλους του 19^{ου} αιώνα λόγω της ανασφάλειας και της εξαχρείωσης που προξενεί, γεγονός που καθρεφτίζει και την στάση της ελλαδικής κοινωνίας απέναντι στο αστικό φαινόμενο.

Από την άλλη, ο Κονδυλάκης και ο Μητσάκης, παρά τις τεχνοτροπικές διαφορές τους, ανταποκρίνονται στις επιθυμίες ενός κοινού που θέλει και

επιδιώκει να γνωρίσει, να κατανοήσει και να εξοικειωθεί με τον ετερόκλητο και μεταβαλλόμενο κόσμο του. Η αντίληψη της πόλης ως χώρου μυστηρίων, τα οποία επιχειρεί να εξιχνιάσει ο παντεπόπτης αφηγητής και η πρόσληψή της ως ανιχνεύσιμου θεάματος χαρακτηρίζονται από ένα κοινό γνώρισμα: και στις δύο περιπτώσεις, απώτερος στόχος είναι ο περιορισμός της αστικής ανθρωπογεωγραφίας σ' ένα οπτικό αντικείμενο, το οποίο μπορεί να παρατηρηθεί, να ερμηνευθεί, να σκιαγραφηθεί και να αναπαρασταθεί. Παρ' όλα αυτά, η αυτοαναφορική λειτουργία της αφήγησης, η οποία διακρίνεται στους *Άθλιους των Αθηνών* αλλά εκδηλώνεται πιο συστηματικά στα διηγήματα των *Αθηναϊκών σελίδων*, υποδεικνύει πως η πόλη προβάλλει αντίσταση στην απόπειρα γνωστικού και καθολικού προσδιορισμού της.

Τόσο στους *Άθλιους των Αθηνών* όσο και στις *Αθηναϊκές σελίδες* η κειμενική μεταγραφή της ασύμμετρης, ακατάρτιστης και δυσαρμονικής αστικής πραγματικότητας που συντελείται μέσω της αποκάλυψης των αθέατων, σκοτεινών και ανοίκειων πλευρών του αστικού χώρου προσφέρει στον αναγνώστη από τη μία μαθήματα προφύλαξης από τις παγίδες και τους κινδύνους που κρύβει το άστυ και από την άλλη εμπερικλείει μια υπόσχεση κατανόησης και οργάνωσής του, υπόσχεση που αποδεικνύεται ανέφικτη, καθώς το άστυ αντιστέκεται στον ολοκληρωτικό προσδιορισμό του. Τα ανοίκεια και τραγικά περιστατικά που παρακολουθεί ο αναγνώστης από απόσταση ασφαλείας, και στις δύο περιπτώσεις, τον υποβάλλουν στη διαδικασία να ξαναδεί και να επαναπροσδιορίσει τον κόσμο του.

Τα κοινωνικά ζητήματα που ο Ροΐδης, ο Κονδυλάκης και ο Μητσάκης θέτουν στο στόχαστρό τους, όχι μόνο δεν μπορούν να θεωρηθούν ξένα προς την ελληνική πραγματικότητα, αλλά, αντιθέτως, φαίνεται ότι αποτελούν πραγματικά και καίρια προβλήματα της αθηναϊκής κοινωνίας. Κάθε άλλο, δηλαδή, παρά παρακάμπτουν τη σύγχρονή τους κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα.

Ωστόσο, τα αφηγηματικά δρώμενα, παρά αυτή τη συνάφεια που παρουσιάζουν με το σύγχρονο κόσμο τους, δεν αγνοούν την πλασματική φύση της λογοτεχνίας. Παρά την επίμονη παρουσίαση του λογοτεχνικού μύθου ως πραγματικού γεγονότος, που διασφαλίζει την εγκυρότητα και την αληθοφάνεια της ιστορίας, και την προσπάθεια πιστοποίησης της αυθεντικότητας των συμβάντων που περιγράφονται, η συνδρομή της λογοτεχνίας είναι σημαντική και

φαλκιδεύει την πιστή και ακριβή αναπαράσταση του κοινωνικού και γεωγραφικού χώρου που υποστηρίζουν οι συγγραφείς.

Κατά συνέπεια, η ερμηνεία κειμένων που αντλούν το θεματικό τους υλικό από τη σύγχρονη κοινωνική ζωή θα πρέπει να στηρίζεται στη διερεύνηση και στη μελέτη του λογοτεχνικού υποστρώματος και των ιστορικών τους συμφραζομένων. Παρ' όλα αυτά, τα κείμενα αυτά, παρά τη λογοτεχνική τους φύση, αποτελούν σημαντική πηγή πληροφοριών και πολύτιμη ιδεολογική μαρτυρία για τον ελληνικό 19^ο αιώνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αγριαντώνη Χριστίνα, «*Η Αθήνα στο τέλος του 19^{ου} αιώνα. Η γέννηση της μεγαλούπολης*», Η Αθήνα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Οι πρώτοι διεθνείς ολυμπιακοί αγώνες, Ι.Ε.Ε.Ε., Αθήνα 2004.
2. Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών. Η γέννηση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907*, Κατάρτι, Αθήνα 2004.
3. Βουτουρής Παντελής, *Ως εις καθρέπτην... Προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 1995.
4. Βουτουρής Παντελής, *Ο Ιωάννης Σ. Ζερβός και το απόκρυφο μυθιστόρημα*, Αντί, Τεύχος 641, Αθήνα 1 Αυγούστου 1997.
5. Γεωργαντά Αθηνά, «*Ο 'διαβάτης' του Ροϊδη (1900). Ένας νέος ήρωας του αστικού χώρου και ένα κείμενο-απολογισμός στο τέλος του αιώνα*», Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες, Παπαζήση, Αθήνα 2000.
6. Γκότση Γεωργία, *Η ζωή εν τη πρωτενούση. Θέματα αστικής πεζογραφίας από το τέλος του 19^{ου} αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 2004.
7. Γκότση Γεωργία, *Η ελληνική μυθιστορία Αποκρύφων του 19^{ου} αιώνα*, Αντί, Τεύχος 641, Αθήνα 1 Αυγούστου 1997.
8. Γκότση Γεωργία, *Υποθέσεις για το εικονογραφημένο μυθιστόρημα του 19^{ου} αιώνα. Η περίπτωση των Αποκρύφων*, Αντί, Τεύχος 641, Αθήνα 1 Αυγούστου 1997.
9. Εγκυκλοπαίδεια Δομή, Εκδόσεις Δομή, Αθήνα, τόμοι 11,
10. Δάλλας Γιάννης, *Μιχαήλ Μητσάκης- Καταργώντας τα όρια των ειδών*, Αυγή, Αθήνα 5 Ιουνίου 2005.
11. Θεοδώρου Βάσω, «*Επαιτεία και αλητεία στην Αθήνα και τον Πειραιά*», Πρακτικά του Β Διεθνούς Συνεδρίου, Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος -20ός), Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 2000.
12. Κονδυλάκης Δ. Ιωάννης, *Οι Άθλιοι των Αθηνών*, Τόμοι Α και Β, Νεφέλη, Αθήνα 1999.
13. Κορασίδου Μαρία, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1995.
14. Λάμπρος Μ. Π., *Απόρων παιδών βίος και έθιμα*, Παρνασσός 13, Απρίλιος 1830.

15. Μαρτινίδης Πέτρος, *Μεσιτείες του ορατού. Ζητήματα θεωρίας της κριτικής στην αρχιτεκτονική και την τέχνη*, Νεφέλη, Αθήνα 1997.
16. Μητσάκης Μιχαήλ, *Αθηναϊκάί σελίδες, Πεζογραφήματα*, Νεφέλη, Αθήνα 1988.
17. Μητσάκης Μιχαήλ, *Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας*, Πεζογραφήματα, Νεφέλη, Αθήνα 1988.
18. Παράσχος Κλέων, *Εμμανουήλ Ροΐδης*, Βασική Βιβλιοθήκη 20, Αθήνα.
19. Περάνθης Μιχαήλ, *Μιχ. Μητσάκης. Το έργο του*, Βιβλιοπωλείον 'Εστίας', Αθήνα 1956.
20. Πούλης Παναγιώτης, «*Η συμβολή του Χαρίλαου Τρικούπη στην ανόρθωση της ελληνικής διοίκησης*», Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες, Παπαζήση, Αθήνα 2000.
21. Ροΐδης Εμμανουήλ, *Το παράπονο του νεκροθάπτου*, Νεφέλη, Αθήνα 1988.
22. Σταθάκης Γιώργος, *Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας. Σε αναζήτηση του πλούτου στην μικροαστική Αθήνα, Αυγή*, Αθήνα 5 Ιουνίου 2005.
23. Τζιώβας Δημήτρης, *Κοσμοπολίτες και Αποσυνάγωγοι. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία και κριτική (1830-1930)*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2003.
24. Τζούμα Άννα, *Η διπλή ανάγνωση του κειμένου. Για μια κοινωνιοσημειωτική της αφήγησης*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1991.
25. Τρίχα Λύντια, «*Συνθήκες υγείας και υγιεινής κατά τη δεκαετία του 1880*», Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες, Παπαζήση, Αθήνα 2000.
26. Τσιριμώκου Λίζυ, «*Γραμματολογία της πόλης. Λογοτεχνία της πόλης/ πόλεις της λογοτεχνίας*», Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος, Τόμος Α, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 1985.
27. Benjamin Walter, *Σαρλ Μπωντλαίρ. Ένας λυρικός στην ακμή του καπιταλισμού*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002.
28. Frisby David, *Cityscape of modernity*, Polity, 2001.
29. Pinol Jean- Luc, *Ο κόσμος των πόλεων τον 19^ο αιώνα*, Πλέθρον, Αθήνα 2002.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000074870